

Část druhá 1810–1848

V zájmu nevzdělaného čtenáře
Literární cenzura
v době restaurace
a rozmachu národního hnutí

Petr Píša

Ochrana „intelektuálně nezletilých“	226
Rozvoj gramotnosti a jeho důsledky	226
Cenzurní předpis ze 14. září 1810	227
Diskurz o cenzuře: mezi „moudrými zábranami“ a „překážkou pro svobodu slova“	231
 Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled	 237
Rukopisy určené k tisku	237
Dovoz zahraničních děl a regulace distribuce	245
 Tematická a žánrová těžiště předbřeznové cenzury	 251
Přehled zakázané produkce	252
Romantické motivy v populární i umělecké literatuře	254
Historická témata v krásné i vědecké literatuře	258
Náboženská témata	261
Ochrana cti jednotlivce i společenské morálky	264
Nacionální a jazykové hledisko předbřeznové cenzury	267
 Důsledky literární cenzury	 272
Tisk v zahraničí a další možnosti obcházení cenzury	272
Strukturální dopady v rámci literárního pole	278
Malá, svatá, obezřetná literatura: autoregulační tendence českého národního hnutí	281

Pod hladinou na první pohled stojatých vod první poloviny 19. století působilo několik myšlenkových proudů, které se jen zřídka dostávaly do ostřejších kontroverzí. Českou literární historiografi z nich bývá akcentováno především národní obrození, vznášející požadavek přijetí jazykové české identity a používání českého jazyka ve všech sférách veřejného života a usilující o vytvoření česky psané umělecké a vědecké literatury srovnatelné svou kvalitou s literaturami jiných evropských národů. Během několika desetiletí zažilo české národní hnutí rozhodné úspěchy; zatímco na počátku století se vrstva recipientů obrozené literatury téměř kryla s vrstvou jejích producentů, získávalo české národní hnutí postupně přívržence mezi drobnou inteligencí i městskými řemeslnickými vrstvami v Čechách, ve čtyřicátých letech pak začalo razantněji pronikat i na český venkov a na Moravu. Právě výrazně slovesný charakter národního hnutí vysvětluje, proč byly zvláště citlivě vnímány zásahy státní cenzury do obrozené literatury. České národní hnutí přitom vesměs nezpochybňovalo regulaci literárního prostoru jako takovou, naopak programově tíhlo spíše k jeho homogenizaci a teprve během třicátých let se začalo výrazněji umělecky štěpit na základě rozdílné recepce subjektivního romantismu.

Dalším myšlenkovým proudům, pozdnímu osvícenství i katolické restauraci, byl vlastní jednak důraz na těsnou spolupráci státu a církve při prosazování společných záměrů (přes výrazné názorové rozdíly v otázce, jak by tato spolupráce měla vypadat), jednak paternalistický přístup k lidovému čtenáři, který byl brán především jako objekt výchovy či ochrany. V důsledku postupných úspěchů při vymáhání povinného školního vzdělávání totiž rostla vrstva gramotných osob s minimálními čtenářskými zkušenostmi, jejichž vztah ke knize však mnohdy zůstával na úrovni naivního čtení charakterizovaného bezvýhradnou důvěrou v psané slovo. Vedle podpory výchovné literatury určené těmto novým čtenářským vrstvám, která by – podobně jako hlas faráře z kazatelny – utvrzovala lid v základních sociálních a morálních jistotách nebo by sloužila k propagaci hospodářských či technických novinek, se tak první polovina 19. století nesla ve znamení úsilí o regulaci veškeré lidové četby, jež onu edukační funkci neplnila, a byla tudíž vnímána pouze jako neužitečné „drážďení smyslů“. Klíčový cenzurní předpis z roku 1810 proto v duchu pokračování osvěcenského projektu důsledně rozlišoval mezi spisy vědeckými (vůči nimž vystupoval s širokou benevolencí) a spisy zábavnými, v jejichž případě nařizoval nejprísrnější dohled zejména na literaturu určenou „lidu“ a „mládeži“.

Klíčové právní normy počátku 19. století, všeobecný občanský zákoník a trestní zákoník, do značné míry setřely stavovské rozdíly ve společnosti, ovšem státní aparát hodlal tyto nově nabyté individuální svobody regulovat ještě dříve, než si je jejich nositelé osvojí a naučí se plně využívat jejich možnosti. Pomocí regulace školní výuky i veřejného života se františkovsko-metternichovský stát snažil udržovat měšťanské vrstvy v apolitickém stavu biedermeierovské domácké uzavřenosti. V tomto smyslu příznačný je i údajný výrok Františka I. v projevu před gymnaziálními profesory v Lublani:

Přidržíte se **starého**, neboť to je dobré a našim předkům se při tom dobře žilo, proč by se tedy nemělo nám? V módě jsou teď nové ideje, se kterými nemohu a nebudu nikdy souhlasit.

Vyvarujte se těchto idejí a držte se pozitivního a daného, protože já nepotřebuji žádné učence, nýbrž hodné občany.¹

Část společnosti, v první řadě německojazyčná inteligence, se však s takovýmto pohledem přestávala ztotožňovat a v duchu liberálních myšlenek se začala hlásit o svůj podíl na politické participaci a o možnost veřejně se vyjadřovat k otázkám správy státu. Právě pro liberální hnutí se stal paternalistický rakouský cenzurní systém synekdochou dosavadního upírání politických práv. V opozici proti kritizovanému a zesměšňovanému cenzurnímu systému tak v duchu liberálního typu cenzury přicházel požadavek „svobody tisku“, který však byl stále ještě kompatibilní s představou o nepřípustnosti artikulovat určitá témata jako prohrěšky vůči veřejné morálce či urážky náboženství.

Jak už bylo řečeno, uvedené společenské proudy ve skutečnosti nestály vůči sobě v ostrém rozporu. Kupříkladu Pavel Josef Šafařík coby klíčová osoba českého národního hnutí zastával zároveň funkci státního cenzora pro oblast beletristické produkce, tvůrce konzervativní politiky kníže Metternich mohl využívat prostředků liberální publicistické polemiky pro zlepšování obrazu Rakouska v zahraničí, aktéři českého národního hnutí prošli středním a vyšším školním vzděláním v německém jazyce. Teprve v průběhu čtyřicátých let se český a německý nacionalismus začal polemicky střetávat, především na stránkách zahraničních novin a brožur, přičemž až revoluce roku 1848 tyto směry postavila do přímého protikladu.

Cenzura předbřeznového období se v duchu paternalistického typu, jak je popsán v úvodu k této knize, vztahovala na kontrolu každého rukopisu před jeho tiskem a každé knihy dovezené ze zahraničí. Vyjadřovala se jak k obsahovým detailům posuzovaných textů včetně věcné správnosti uváděných údajů a otázek stylu nebo pravopisu (a to i v případě těch jazyků, které ještě neměly ustálená, jednotně uznávaná ortografická pravidla, jako byly němčina i čeština), tak i k dílu jako celku tím, že posuzovala jeho potřebnost a užitečnost pro potenciálního čtenáře. V případě periodik sloužila i k ekonomické regulaci dosud ne zcela rozvinutého literárního trhu, protože jen omezeně udělovala licence novým titulům, pokud by mohly konkurovat stávajícím periodikům z ekonomického nebo čtenářského hlediska. Konkrétní estetické nebo obsahové posouzení díla záviselo především na subjektivním úsudku cenzora či cenzorů, přičemž překročení psaných či nepsaných norem mohlo vést k individuální disciplinaci cenzora formou kázeňských postihů za schválení později zproblematizovaného díla. Vedle toho byl v omezené míře ponechán prostor i pro oficiální či neoficiální intervenci autorů v případě jejich nesouhlasu s cenzurními požadavky. Cenzura byla všudypřítomná a většinou společností dlouho principiálně nezpochybňovaná, zůstávala však zároveň pro běžného čtenáře neviditelná, neboť k úpravám docházelo již v rukopisném znění a v tištěném vydání nebyly zachovávány viditelné škrty, jako tomu bylo v cenzuře liberálního typu.

1) Cit. dle Otto Urban: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, ed. Martin Sekera, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 286–287. Ohledně zpochybnění autenticity výroku, zachovaného v korespondenci Friedricha von Gentze, srov. Helmut Rumpler: *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Wien, Ueberreuter 1997, s. 212–213, 585.

Výbuch vídeňské revoluce v březnu 1848, jenž s sebou přinesl příslib konstitucionalismu, eskalaci národních hnutí ve střední Evropě i zrušení předběžné cenzury, tvoří natolik výrazný mezník v politických i sociálních dějinách, že se stal základem jednoho z běžných označení předcházejících desetiletí: doba předbřeznová, německy *Vormärz*. Počátek sledovaného období oproti tomu necharakterizuje zlom, nýbrž postupná proměna během posledního desetiletí 18. století a následující dekády, jež přinesly opětovné zpříšňování cenzurních podmínek v reakci na zahraničně- i vnitropolitickou situaci rakouského státu, zvláště pak na události Francouzské revoluce. Rok 1810, kdy byl vydán klíčový předpis stanovující obsahová kritéria cenzury, tak můžeme spatřovat jako vyvrcholení celého procesu a zároveň jako okamžik legislativního nastavení systému, který po následující čtyři desetiletí fungoval bez větších změn.

Právě absence větších institucionálních či tematických proměn cenzury první poloviny 19. století umožňuje výklad této kapitoly strukturovat synchronním způsobem. Kapitola začíná výkladem důsledků zavedení povinné školní docházky a jejího vymáhání pro čtenářskou kulturu, rozbořem paternalistické optiky cenzurního předpisu ze září 1810 a analýzou diskurzu o cenzuře a svobodě tisku, jež sleduje především kritiku rakouského cenzurního systému ze strany zastánců liberálního pojetí. Právě liberální model určoval cenzurní vývoj v dalších desetiletích. Druhý oddíl je věnován synchronnímu pohledu na cenzuru rukopisů i zahraničních tisků, stejně jako dalším polím cenzurní regulace. Na základě analýzy seznamů zakázaných knih, archivního aktového materiálu i dalších zdrojů je ve třetím oddíle podán rozbor tematických a žánrových těžišť předbřeznové cenzury. Závěrečný oddíl se pokouší analyzovat důsledky působení cenzury v literárním poli první poloviny 19. století, a to nejprve autorské, nakladatelské a čtenářské strategie vedoucí k obcházení cenzury a dále dopady strukturálního rázu.

Rozvoj gramotnosti a jeho důsledky

Ačkoli školský patent Marie Terezie z prosince 1774 zaváděl všeobecnou vzdělávací povinnost pro všechny děti od šesti do dvanácti let a nedělní opakovací hodiny pro starší chlapce i dívky, reálná školní docházka závisela na hustotě školské sítě, změně mentálních praktik zvláště venkovského obyvatelstva, stejně jako na ekonomických faktorech, protože děti hrály nezastupitelnou roli při zemědělských pracích. Opakovaná nařízení na podporu školní docházky, včetně zavádění pokut a trestů pro rodiče absentérů, svědčí o problémech státního aparátu při vymáhání školní povinnosti. Během čtyřiceti let od roku 1808 se podařilo navýšit počet triviálních škol téměř o polovinu a zvolna rostl i podíl dětí, které školy opravdu navštěvovaly – zatímco se v roce 1792 v Čechách vzdělávalo 70,1 % školou povinných dětí, roku 1847 činil tento podíl v rámci českých zemí již 95,4 %. Ani absolvování základní školní docházky však nemuselo zaručit plnou alfabetizaci – ještě roku 1843 se našly vesnice, v nichž se více než devět desetin majitelů půdy nedokázalo ani podepsat.²

Hlavní cíl školní docházky byl přitom spatřován především v sociální disciplinaci obyvatelstva. Důraz byl proto kladen na náboženství jakožto základ mravní výchovy, na centrální místo mentálního obzoru poddaných stavěla školská výuka autoritu panovníka či státního aparátu. Na základě organizačního řádu obecného školství z roku 1805 neměla triviální škola děti učit přemýšlet, nýbrž je převážně vychovávat „v srdečně dobré, povolné a zdatné lidi“ a podávat „poučení jen o věcech pro mládež nutných i potřebných, zkrátka takových, jež by je pak nerušily v práci životní ani nečinily nespokojenými“;³ přílišná vzdělanost lidových vrstev byla naopak brána jako potenciální zdroj nestability státního zřízení. Tento kontrast vyplyne při srovnání s dalšími stupni studia – pouze necelá dvě procenta chlapců příslušného věku pokračovala ve vzdělání na hlavních školách, podíl gymnaziálních studentů ležel ještě níže. Opatření přijatá během druhé poloviny vlády Františka I. přitom počet gymnaziálních i univerzitních studentů dále snižovala; nadbytek absolventů by totiž mohl vést k tomu, že se nepotřební příslušníci inteligence, kteří nebudou mít perspektivu zaměstnání, stanou v budoucnu nebezpečím pro stát.⁴

2) Milena Lenderová, Karel Rýdl: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl, Paseka 2006, s. 170–175, 177–181; Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 115–119; Michail Nikolajevič Kuzmin: *Vývoj školství a vzdělání v Československu*, přel. Eliška Walterová, Praha, Academia 1981, s. 64, 70; Miroslav Riedl: „Školské reformy a stav obecného školství na Moravě koncem 18. a začátkem 19. století, zvláště v tehdejším kraji Hradištském“, *Sborník prací pedagogického institutu v Gottwaldově* 4, 1965, s. 115–159, zvl. s. 157.

3) M. Lenderová, K. Rýdl: *Radostné dětství?*, cit. dílo, s. 177.

4) Miroslav Hroch: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha, Mladá fronta 1999, s. 46–51, 99–103, 181–184; Miroslav Novotný: „Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí“, in Jaroslav Lorman, Daniela Tinková (eds.): *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha, Casablanca 2009, s. 148–163.

Zásady státní vzdělávací politiky tak měly svůj vliv také na čtenářské preference obyvatelstva, jak ukazují sporadicky zachované údaje o nákladu či o prodeji jednotlivých titulů. Nejrozšířenější typ četby představovaly kalendáře, kombinující praktické informace a intelektuálně nenáročné čtení – roku 1847 převyšoval celkový náklad *Litoměřického kalendáře*, vydávaného v české a německé mutaci u Karla Wilhelma Medaua, počet sto tisíc exemplářů, jiné kalendářové tituly dosahovaly nákladů ve výši deseti až třiceti tisíc kusů. Náklad českojazyčných časopisů ležel řádově níže, ovšem zvláště od třicátých let začal zvolna stoupat. Zatímco roku 1833 disponoval časopis *Jindy a nyní* třemi sty odběrateli, roku 1842 abonovalo jeho nástupce *Květy* již přibližně devět stovek čtenářů. Obdobně svědčí vzestup čtenářské základny intelektuálně náročného *Časopisu Českého muzeum* (roku 1829 měl 140 předplatitelů, roku 1844 již 1 500, roku 1848 až 3 000 předplatitelů) jak o úspěchu národní agitace, tak o postupném rozvoji funkční gramotnosti. Řádově vyšší přitom zůstávaly jak náklady německojazyčných politických i zábavných periodik (litoměřický časopis *Erinnerungen* se roku 1839 tiskl v nákladu šesti tisíc exemplářů, pražská *Bohemia* disponovala na počátku čtyřicátých let dvěma tisíci odběrateli), tak i titulů orientujících se výrazněji na čtenářské potřeby venkovských obyvatel a stojících mimo okruh české národní agitace. Časopis *Ponaučné a zábavné listy pro polní hospodáře a řemeslníky v Čechách*, vydávaný Vlasteneckou hospodářskou společností, disponoval nákladem čtyř tisíc výtisků (1838). V dobových českých časopisech bylo možné nalézt výtky požadující zohlednění reálných recepčních možností a zájmů venkovského publika: „Což rolníku do toho, jak padá v Africe [sic] řeka Niagara atd.; jemu náleží vědět, jak vypadá ‚rýpadlo‘, aby si zponenáhla půdu zhloubil; jak pomáhat nadmuté krávě trokarem, by se nemusel pověrami spokojit,“ psal roku 1845 do *Květů* Jan Nepomuk Krouský.⁵ Teprve Tylův časopis *Pražský posel*, vycházející od roku 1846, dokázal cíle národní agitace propojit s čtenářským odbytem mezi lidovými vrstvami, roku 1847 pak dosáhl 2 500 subskribentů.⁶

Cenzurní předpis ze 14. září 1810

Samotný rozvoj gramotnosti na základě absolvování elementární školní docházky s sebou nepřinášel automaticky proměnu čtenářských praktik. Lidový čtenář počátku 19. století byl autoritami chápán jako intelektuálně nedospělý, neschopný abstrakce a kritického čtení, který je v důsledku naivní víry v absolutní pravost psaného textu vystaven nebezpečí pomýlení „zhoubnými“ myšlenkami. Takový model přitom navazoval na starší tradice boje proti nekanonickým a heretickým knihám i tažení vůči románům popisujícím sebevraždu

5) Jan Nepomuk Krouský: „Co se dá s velikým prospěchem po venkovských obcích zavést?“, *Květy* 12, 1845, č. 62, s. 247–248, zde s. 248.

6) Jan Pilát: *Redaktorská činnost Josefa Kajetána Tyla*, Praha, Orbis 1955, s. 65, 71, 77; Gertraud Marinelli-König: *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848)*, sv. 1, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2011, s. 748–749, 986; Lenka Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830–1850)*, Praha, Academia 2012, s. 203–215; srov. dále Friedrich W. Schembor: „In- und ausländische Zeitungen. Anfang des 19. Jahrhunderts im österreichischen Kaisertum“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 11, 2009, č. 2, s. 7–53; týž: „Die Zeitungen in den österreichischen Provinzhauptstädten 1808“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 12, 2010, č. 2, s. 39–50.

a působícím údajně jako nebezpečný vzor pro napodobování, jehož prototypem byla střeoevropská publicistická hysterie okolo Goethova *Utrpení mladého Werthera*.⁷

Paternalistickou optiku „ochrany“ čtenáře před škodlivými vlivy v sobě nesl i rakouský cenzurní předpis ze 14. září 1810, hlavní cenzurní norma pro celé předbřeznové období.⁸ Svou preambulí se text zařadil do tradice shora řízeného projektu osvícenství: uvádělo se v ní, že vydané nařízení má podporovat „všemi prostředky blaho všech a každého jednotlivce“ a že „žádný světelný paprsek již nemá v monarchii zůstat bez povšimnutí a nerozpoznán, neboť nemá být narušen jeho možný příznivý účinek“. Jak text dále uvádí, „obezřetnou rukou by měly být chráněny srdce a hlava [intelektuálně, PP] nezletilých před zhoubnými výplody obludné fantazie, před jedovatým nádechem sobeckých svůdců, před nebezpečnými přeludy pomatených hlav“.⁹ Literární komunikaci tak tento předpis chápal jako intelektuální manipulaci nezodpovědných producentů textů s nevyspělými čtenáři, kteří si neuvědomují nebezpečí, v němž se nacházejí. Přirozeným úkolem státních orgánů proto mělo být chránit otcovským způsobem své „děti“ a zpřístupnit každému čtenáři pouze to, co odpovídá stupni jeho intelektuální vyspělosti.

Uvedeným principům odpovídala i samotná cenzurní pravidla. Rozlišováno mělo být mezi četbou „užitečnou“ (např. vynálezy, nové poznatky, které jsou prakticky aplikovatelné) a „neužitečnou“, pod kterou spadala jak beletrie, zejména „škodlivá četba románů“ a všeobecně spisy pro lid a pro mládež, tak nehodnotná vědecká díla, „nemastná a neslaná opakování už stokrát řečeného“. Jako nanejvýš nebezpečné se označovalo – podobně jako už v zákazech z konce 18. století – dráždění smyslů, rozněcování fantazie a všechno, čím literatura mohla ohrožovat „náboženství, mravnost, loajalitu vůči vladaři a stávající politický systém“. Určitou toleranci přitom předpis stanovoval pro „ony nemnohé dobré romány, jež slouží k osvícení rozumu a zušlechtnění srdce“, a dále pro díla „klasická“.¹⁰ Další z paragrafů předpisu vymezoval konkrétní tematické celky, které „jakožto vražedné nemohou být trpěny“ a mají být stíhány s nejvyšší razancí. Náležely k nim „spisy, které napadají nejvyšší hlavu státu a jeho dynastii anebo cizí státní správu, jejichž tendencí je rozšiřovat nespokojenost a nepokoje, uvolňovat svazek mezi poddanými a vladařem, které podřývají křesťanské a zvláště katolické náboženství, kazí mravnost, podporují pověry [...] a konečně hanopisy všeho druhu“.¹¹ Povolena naproti tomu byla, zejména v rámci odborného diskurzu, věcná kritika státní správy, bude-li vedena s důstojností a skromností a vyvaruje-li se osobních útoků.

7) Norbert Bachleitner: „Von Teufeln und Selbstmördern. Die Mariatheresianische Bücherzensur als Instrument der Psychohygiene und Sozialdisziplinierung“, in Johannes Frimmel, Michael Wögerbauer (eds.): *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, Wiesbaden, Harrassowitz 2009, s. 201–215; Martin Andree: *Wenn Texte töten. Über Werther, Medienwirkung und Mediengewalt*, Paderborn, Fink 2006.

8) Interní předpis byl distribuován cenzorům v rukopisné podobě, nebyl oficiálně publikován, byl však zahrnut do dobových právních kompilací sestavovaných soukromými osobami. Jeho edici podal Julius Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, München, R. Oldenbourg 1959, s. 73–76; citujeme jej s přihlédnutím ke zkrácenému dobovému překladu do češtiny: Josef Václav Justin Michl: *Ouplný literaturní létopis čili Obraz slovesnosti Slovanův nářečí českého v Čechách, na Moravě, v Uhřích atd., od léta 1825 až do léta 1837 ¼*, Praha, Kronberger – Weber 1839, s. 12–14.

9) J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 73.

10) Tamtéž, s. 74.

11) Tamtéž, s. 75.

Regulace patisku zahraničních děl Článek 18 cenzurního předpisu z 14. září 1810 uváděl, že „dosavadní zákonné tolerování patisku děl, která vyšla v zahraničí, není zcela zrušeno“, a cenzurní ochranu před patiskem vztahoval pouze na díla domácích knihtiskařů anebo na knihy cizích nakladatelů, které byly tištěny na území monarchie a s povolením rakouské cenzury. Povolení k patisku se však počínaje rokem 1810 nemělo odvíjet od původního cenzurního posouzení dovážené publikace, ale mělo být vydáváno policejním dvorským úřadem podle obdobného postupu jako při cenzuře rukopisů určených k tisku.

Případ z roku 1822 přitom ukazuje, že regulace patisku probíhala zvláště na periferiích monarchie pomalu, a osvětluje zároveň posuny v cenzurních hlediscích vůči populárním výchovným spisům, ke kterým docházelo během druhého desetiletí 19. století. Vídeňský knižní revizní úřad tehdy zabavil zástilku deseti knih s názvem *Jak znovu získat a posílit ztracenou či ochablou mužskou sílu? Pomůcka a příručka pro každého, který se oddával prostopášností v lásce či samohaně. Od praktického lékaře, které zasílalo linecké knihkupectví Friedricha Euricha pražskému Haaseho knihkupectví. Tento titul z pera Samuela Gotthelfa Crusia, lékaře v hornolužickém Laubanu (dnes Lubań v Polsku), byl ve svých předchozích vydáních z let 1796, 1797, 1802, 1812 a 1815 ohodnocen mírnějším stupněm *transeat*. Nejnovější vydání z roku 1821 však bylo předáno k cenzuře vídeňskému profesorovi Johannu Nepomuku von Raimannovi, který se vymezil už vůči názvu, tematizujícímu otázku potence a problematiku onanie. I obsah knihy podle Raimanna ukazuje, že kniha obsahuje „kluzké výrazy“ (*schlüpfriige Ausdrücke*) a nemorální zásady a mohla by v rukou mládeže napáchat více škod, než by byl její případný užitek pro zlepšení tělesného zdraví. Na základě Raimannova posudku bylo proto vydání ohodnoceno bezpodmínečným zákazem (*damnatur*).*

Vídeňský knižní revizní úřad vyjádřil podezření, že zadržené výtisky s impresem „Hannover 1818“ (srov. reprodukováný titulní list) jsou ve skutečnosti patiskem vydaným právě Eurichovým knihkupectvím v Linci. Nařízené vyšetřování ukázalo, že patisk byl vydán s cenzurním povolením tamního knižního revizního úřadu. Jeho přednost Ignaz Witke se hájil, že svolení k patisku bylo možné udělit vzhledem k tomu, že originální titul byl avizován ve

Wiener Zeitung, a že se tedy jednalo o povolené dílo. Policejní dvorský úřad se s takovým vyjádřením nespokojil, s odkazem na cenzurní předpis z roku 1810 Witkemu udělil napomenutí a nařídil dosud neprodané výtisky zkonfiskovat. Žádost knihkupce Euricha, aby mu bylo umožněno neprodané exempláře doprodat, byla odmítnuta s tím, že se má obrátit s žádostí o finanční odškodnění právě na přednostu lineckého knižního revizního úřadu Witkeho, který knihu protiprávně povolil k patisku a nese za následné škody zodpovědnost.

Zdroj: AVA, PH, kt. 1016, sign. 6978 ex 1822.

Předpis ze září 1810 potvrdil, že cenzor nemá být jen ochráncem státu, náboženství a dobrých mravů, ale zároveň i garantem estetického a vědeckého standardu díla. V tom můžeme spatřovat potvrzení principiální blízkosti cenzury s vědeckou kritikou: ostatně obdobným způsobem se v českém vlasteneckém prostředí vyjádřil roku 1820 František Bohumír Štěpnička, podle nějž „v rakouských zemích, kde sami cenzurní ouřadové o to pečují, aby nic škodlivého a neužitečného tiskem nevyšlo, [literární, PP] kritiky zcela zbytečné jsou vyjma jedině, že by spis při oznámení neprávě vychválen byl“.¹²

Rakouské úřední autority přitom cenzurní předpis ze září 1810 chápaly jako částečný ústupek liberální veřejnosti. Po neúspěšném pokusu habsburské monarchie o obnovení válek s Napoleonem byla totiž Vídeň mezi květnem a říjnem 1809 obsazena francouzskou armádou, která mimo jiné suspendovala platné cenzurní předpisy. Znovuzavedení přísné cenzurní praxe, které s sebou přinesl návrat rakouské správy, pak bylo veřejností vnímáno se značnou nelibostí. Baron Hager, viceprezident policejního dvorského úřadu, ve svém obsáhlém hlášení císaři o náladě obyvatelstva upozorňoval na důsledky předběžné cenzury pro rozvoj věd a vzdělanosti i na obavy veřejnosti v Německu o to, jaké následky by mohlo způsobit středoevropské duchovní kultuře případné rakouské vítězství v koaličních válkách. Zmírnění rakouských cenzurních předpisů bylo podle původního záměru možné propagandisticky využít i proto, že ve stejné době (v únoru 1810) byly ve Francii v důsledku počínající vnitropolitické slabosti Napoleona cenzurní předpisy naopak výrazně zpřísněny.¹³

Předpis ze září 1810, který zůstal formálně v platnosti až do roku 1848, představuje především ideologický předpoklad pro fungování předběžné cenzury. Tu určovala dále různá upřesňující nařízení vydávaná v průběhu jednotlivých let policejním dvorským úřadem, dále pak starší cenzurní předpisy, které byly ponechány v platnosti, včetně některých norem pocházejících z josefinského období. Výkon cenzorů ovlivňovala rovněž hrozba kázeňských napomenutí v případě, že bylo jimi schválené dílo později zproblematicizováno. Vztah cenzurní praxe k předpisu z roku 1810 tak nakonec zůstával spíše volný. Od konce třicátých let byl vídeňskou veřejností opakovaně akcentován požadavek důsledného návratu k jeho principům. Příznačné je, že když bylo v listopadu 1840 – v reakci na petici knihkupce Carla Gerolda – provinciálním úřadům připomenuto dodržování předpisu, ukázalo se na prezidiu kraňského gubernia v Lublani, že jeho text vůbec nemají k dispozici, protože roku 1810, kdy byl vydán, nebylo Kraňsko součástí habsburské monarchie.¹⁴

12) František Bohumír Štěpnička: „Původ oslovské kritiky“, *Čechoslav* 1, 1820, č. 11, s. 83.

13) J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 12–13, 27–28; Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Manz 2004, s. 117–118.

14) Michal Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky als Präsident der Polizei- und Zensurhofstelle in Wien (1817–1848). Ein Beitrag zur Geschichte der Staatspolizei in der Habsburgermonarchie*, Frankfurt am Main, Peter Lang 2010, s. 258–259.

Diskurz o cenzuře: mezi „moudrými zábranami“ a „překážkou pro svobodu slova“

Ve své preambuli cenzurní předpis ze září 1810 hovořil o „účelně řízené svobodě čtení a psaní“ (*zweckmäßig geleitete Lese- und Schreib Freyheit*),¹⁵ čímž se obezřetně vyhýbal pojmu *Preßfreiheit*, tedy „svoboda tisku“. Jeho význam se totiž zvolna posouval – zatímco na počátku josefinského období byl ještě plně kompatibilní s představou předběžné cenzury, byla-li vykonávána obezřetně, tedy v souladu s osvícenskými principy, po přelomu století byl stále častěji spojován se zrušením této formy literární regulace. Za automatické se ovšem považovalo, že tisková svoboda bude regulována zákony, jejichž přestoupení bude postihováno soudní cestou. Zároveň získával požadavek svobody slova čím dál častěji charakter bojového hesla, jež v sobě nepřímě zahrnovalo všechny další touhy liberálního měšťanstva po politické participaci a přechodu k ústavnímu režimu. Německá spolková akta z června 1815 sice na žádost Pruska svobodu tisku zmiňovala, na přání Rakouska se tak však stalo pouze ve formě nepřímé určení příslibu budoucí regulace na základě aktivity německého spolkového sněmu. Sněmovní diskuse o této otázce přitom v závěru druhého desetiletí 19. století vyznívaly do ztracena.

Karlovarská usnesení ze srpna 1819, za jejichž záminku byla použita jednak vražda populárního divadelního autora konzervativního ražení Augusta von Kotzebue německým nacionálním studentem, jednak vlna protizidovských násilností ve středoevropských městech, představovala diplomatický úspěch knížete Klemense Wenzela Metternicha. Pro státy Německého spolku byla nyní zakotvena povinnost politického dohledu nad univerzitami, které doposud představovaly zdroj liberálních a nacionálních myšlenek, a závazné minimum „předběžného posouzení státními orgány“ pro spisy nepřevyšující dvacet tiskových archů, tedy zpravidla 320 stran (pojmu „cenzura“ se přitom text usnesení obezřetně vyhýbal).¹⁶ Platil zde předpoklad, že rozsáhlejší publikace budou vzhledem k množství použitého papíru cenově nákladnější, a tedy méně přístupné pro nevzdělaného čtenáře. Na samotnou habsburskou monarchii však měla vliv pouze doprovodná usnesení o povinném uvádění nakladatelských údajů, rakouský cenzurní systém nařizující předběžné posuzování jakéhokoli spisu bez ohledu na délku totiž hlavní požadavek usnesení překračoval. I v pozdějších letech usilovala rakouská diplomacie o zpřísnění celoněmecké cenzurní regulace, tajná usnesení přijatá v červnu 1834 nařídila členským státům Německého spolku povinnost zavedení koncesí pro vydávání novin a přísnějšího výběru osob cenzorů. Na celoněmecké úrovni byl 10. prosince 1835 rovněž vydán zákaz spisů tzv. Mladého Německa, čímž měla být z literárního provozu odstraněna díla literární školy okolo Heinricha Heina, Karla Gutzkova, Heinricha Laubeho, Ludolfa Wienbarga a Theodora Mundta (paradoxně právě tento úřední zásah představoval první definici této volné spisovatelské skupiny). Ještě roku 1846 pak rakouská diplomacie usilovala o rozšíření povinnosti předběžné cenzury na celoněmecké úrovni i pro spisy převyšující dvacet archů.¹⁷

Ideologické zdůvodnění konzervativní rakouské politiky se odráží ve stati Friedricha von Gentze z roku 1818 pro vídeňský časopis *Jahrbücher der Literatur*, věnující se systému

15) J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 73.

16) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 123–129, 191–195.

17) Tamtéž, s. 141–142.

„tiskové svobody“ v Anglii. Vybroušenou rétorickou argumentací zde blízký Metternichův spolupracovník odmítl nejen „bezbrěhou“ svobodu slova, vymykající se jakémukoli společenskému pořádku, ale i následnou cenzuru, která naráží na neuchopitelnost případného tiskového deliktu, bude-li posuzován pouze na základě zákona, a nikoli na základě svého pravého smyslu. Důsledky pak ukázal na příkladu ostrovní monarchie:

Pustošivé škody, jež způsobují v nižších vrstvách pisatelé periodických pamfletů, především ti nejsprostšího rázu, jsou děsivé; ještě děsivější je, že nad miliony čtenářů, kterým není dostupný protijed lepších spisů, vládne neomezenou samovládou. [...] Pod rukama tohoto hejny na harpyji se porušuje pocit jistoty a blaha, zakrňuje pokojná a ochotná poslušnost a důvěra v nadřízené, rozplývá se statečné poddání nevyhnutelným obětem, drtí se vše, co by mělo být plodem a ozdobou dobré ústavy. Že se při této politické zkáze nemůže dařit ani duchovnímu vzdělání, ani mravnosti lidu, rozumí se samo sebou.¹⁸

Cenzurní rámec absolutistické předbřeznové monarchie vesměs vylučoval takovou tematizaci cenzury, jež by zpochybňovala, či přímo delegitimizovala potřebu regulace literární komunikace jako takové nebo konkrétní aspekty jejího institucionálního výkonu. Vcelku řídké zmínky o cenzuře v rámci literárních, publicistických i odborných textů vydaných na území habsburské monarchie proto vyznívají hodnotově neutrálně, či přímo jako apoteóza cenzury. Jungmannův *Slovník česko-německý* vysvětluje slovo „cenzorovati“ jako „posuzovati, úsudek o něčem vynésti“ a jako německé ekvivalenty uvádí vedle slov „censiren, censuriern“ a „critisieren“ také „tadeln“, „richten“ a „hofmeistern“, tedy „kárat“, „soudit“, „mentorovat“.¹⁹ Josef Václav Justin Michl popsal cenzurní úřad jako „ouřad, prohlížení spisů před očima mající“, a jeho existenci zdůvodňoval požadavkem, „aby se vzdělání pravé, mravnost, láska k Bohu, ku králi a vlasti zachovaly“.²⁰

Schvalovány byly především cenzurní zásahy vůči lidové literatuře – brněnský magistrátní úředník a spisovatel Ernst Hawlik tak roku 1810 chválil cenzuru za to, že postavila sklonu nevzdělaného moravského publika k četbě duchařských příběhů a rytířských románů „moudré zábrany“.²¹ Obdobně na nutnost přísné regulace zábavné četby pro mládež, jdoucí zde dokonce nad rámec státního cenzurního dohledu, upozorňoval slovníček připojený k adaptaci Kotzebuova *Psacího stolku* z pera Norberta Vaňka, který pojem „romány“ vysvětluje jako

myšlené povídky, jako k. p. jest Meluzina, Bruncvík. Jsouť historické, politické, mudrcké atd., i také romány **k opravování mravů**. Že však těchto posledních neb mravních skrovný

18) Friedrich von Gentz: „Preßfreiheit in England“, *Jahrbücher der Literatur* 1, 1818, č. 1, s. 210–255, zde s. 251–252; srov. též Silvester Lechner: *Gelehrte Kritik und Restauration. Metternichs Wissenschafts- und Pressepolitik und die Wiener „Jahrbücher der Literatur“ (1818–1849)*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1977, s. 180–185; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 195–198.

19) Josef Jungmann: *Slovník česko-německý*, sv. 1, Praha, České Museum 1835, s. 225–226.

20) J. V. J. Michl: *Ouplný literaturní létopis*, cit. dílo, s. 11.

21) Ernst Hawlik: „Über Geistesbildung und Schriftstellerey in Mähren“, *Annalen der österreichischen Literatur* 9, 1810, č. 4, příloha Intelligenzblatt, s. 506–510, zde s. 509, cit. dle G. Marinelli-König: *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften*, cit. dílo, s. 870.

počet mezi nesčíslnými ostatními se nachází, protož rodiče by neměli dopouštět mladým lidem lečjakés svodné škrábaniny čísti, kdežto dosti knih užitečných k vzdělávání rozumu, mravů a k rozšiřování vědomostí již v mateřské řeči máme.²²

Vzhledem k výrazné regulaci tištěné komunikace se tematizace cenzury přesouvala do komunikace neveřejné. Rozbor korespondence českých literátů svědčí o tom, že vlastenci v zásadě nezpochybňovali instituci cenzury jako takovou a problémy spojovali především s povahou samotných cenzurních procedur (přísnost, délka vyřizování) či s osobami vykonávajícími cenzurní funkci. Setkáváme se zde i s případem, kdy je cenzura kárána za povolení spisu, který obsahoval názor polemizující s většinovým míněním centra vlastenecké společnosti.²³ Většina výtek českých vlastenců na adresu cenzury pak směřovala na konkrétní osobu cenzora, zejména pak cenzora pro české (a německé) beletristické texty. Vzácněji čteme o negativním působení rakouské cenzury na českou literaturu jako takovou. Tak psal František Palacký roku 1824 Janu Kollárovi: „Naše zevnější okoličnosti zde jsou neveselé. Sevření jsme v literatuře cenzurou náramně a svírání býváme den co den ještě více. [...] Ale viděti jest patrně, že shůry se kladou překážky literatuře naší, ana by sice čerstvěji znikala, nežli jich vůle zdá se býti.“²⁴ V nepublikovaných německojazyčných aforismech Vincence Zahradníka, českého kněze, jehož publikační aktivity v českém i německém jazyce byly častěji odmítány cenzurou s odkazem na příbuznost s názory Bernarda Bolzana, se setkáváme s kritikou „hloupého cenzora“, při implicitním přitakání takové podobě cenzurní regulace, která by se řídila osvícenskými kritérii užitečnosti a estetické či vědecké hodnoty:

Nikdo rozumný nebude vystupovat proti určitému stupni knižní cenzury, jeho srdce se však vzbouří, pokud není k tisku povolena všeobecně prospěšná knížka. Hloupý cenzor říká: Kniha je špatná – jeho hloupá slova platí, a práce několika let je – vniveč. Hloupost promluví a rozum musí – mlčet.

Cenzor knih je ubohost sama, pokud nemá cit pro správné, dobré a krásné, a pokud má přesto moc zabránit tisku každého spisu, který není podle jeho hloupé hlavy.²⁵

22) Norbert Vaněk: „Poznamenání (pro některé čtenáře)“, in Aug. Kocebue [= August Kotzebue]: *Psací stolec. Činohra ve čtvěru jednání*, přel. Norbert Vaněk, Praha, Knížecí arcibiskupská tiskárna 1832, s. 153–165, zde s. 157; srov. též Dalibor Tureček: *Rozporuplná sounáležitost. Německojazyčné kontexty obrozenského dramatu*, Praha, Divadelní ústav 2001, s. 111.

23) F. L. Čelakovský J. V. Kamarýtovi 24. 2. 1828 o článku příbramského kněze Františka Jabulky pro *Časopis pro katolické duchovenstvo*, in František Bílý (ed.): *Korespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, *Dopisy z let 1818–1829*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1907, s. 342–343.

24) František Palacký Janu Kollárovi 22. 1. 1824, in Vojtěch Jaromír Nováček (ed.): *Františka Palackého korespondence a zápisky*, díl 2, *Korespondence z let 1812–1826*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1902, s. 164.

25) Vincenc Zahradník: „Meine Gedanken und Meinungen 1825“, in týž: *Esthetické názory. „Myšlenky a mínění.“ Dodatky*, Filosofické spisy Vincence Zahradníka, sv. 5, ed. František Čáda, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1918, s. 39–139, zde s. 130, 135–136.

Kritika rakouských cenzurních orgánů podle Charlese Sealsfielda (Karla Postla)

Rodák z jihomoravských Popic Karl Postl se roku 1815 coby jednadvacetiletý stal sekretářem pražského křižovnického řádu (jeho řádovým bratrem byl i beletristický cenzor Jan Nepomuk Václav Zimmermann) a jeho strnou církevní kariéru doprovázelo i vřelé přijetí mezi pražskou šlechtickou společností. Postlova nespokojenost s řádovým životem vyústila ve snahu vstoupit do státních služeb; v květnu 1823 však opustil křižovnický řád a rakouské území a přes Württembersko a Švýcarsko odcestoval do Spojených států amerických. Jeho následující životní osudy na americkém i evropském kontinentu obsáhly publicistickou agitaci ve prospěch demokratické strany, obchod s přírodním barvivem v Mexiku, správu bavlníkové plantáže i angažmá ve prospěch bonapartistické emigrace. Pod změněným jménem Charles Sealsfield (práva Postlova identita vyšla najevo až po jeho úmrtí roku 1864) ale proslul především jako autor dobrodružných románů využívajících bohaté americké zkušenosti. V srpnu 1826 se ve Wiesbadenu neúspěšně pokoušel o vstup do rakouských státních služeb, na přelomu let 1827 a 1828 pak anonymně vydal knihu *Austria as It Is: Or, Sketches of Continental Courts*, ve které se kriticky vypořádával s rakouským císařstvím a nešetřil ani jeho cenzurní orgány.

Určitě nikdy nežila spoutanější bytost, než je rakouský autor. Spisovatel v Rakousku se nesmí dotknout žádné vlády ani žádného ministra ani žádné hierarchie, a pokud jsou její příslušníci vlivnými osobami, pak ani aristokracie. Nesmí být liberální ani filozofický ani humoristický – zkrátka nesmí být vůbec nic. Do katalogu možných přestupků, jichž

se žádný autor nesmí dopustit, patří nejen satira a vtip, ale dokonce jakékoli objasnění čehokoli, protože by mohlo vést k vážnému přemýšlení. Odvážil-li se přece jen něco říci, musí tak učinit oním devótním uctivým způsobem, který sluší rakouskému poddanému, jenž se odvažuje poodhalit závoj, skrývající **choulostivá tajemství!** Co by se stalo Shakespeareovi, kdyby byl odsouzen k tomu, aby žil nebo psal v Rakousku?

Zdroj: Charles Sealsfield: *Rakousko, jaké je*, přel. Petr Horák, Praha, Odeon 1992, zde s. 190; Eduard Castle: *Der große Unbekannte. Das Leben von Charles Sealsfield*, Wien – München, Manutius Presse 1952, zde neustráňovaná ilustrace.

Kritika rakouské cenzury narůstala s tím, jak se rodící se literární veřejnost přestávala identifikovat s cíli, které cenzura sledovala.²⁶ Od konce druhého desetiletí 19. století tak začal úzkostlivý výkon rakouské cenzury představovat v očích liberální střeoevropské veřejnosti symbol politického zpátečnictví. Synonymem tohoto náhledu se stal bonmot o „evropské Číně“, ztotožňovaný stále častěji s podunajskou monarchií.

26) Srov. Waltraud Heindl: „Der ‚Mitautor‘. Überlegungen zur literarischen Zensur und staatsbürgerlichen Mentalität im habsburgischen Biedermeier und Vormärz“, in Peter Hanak, Waltraud Heindl, Stefan Malfer, Eva Sornogyi (eds.): *Kultur und Politik in Österreich und Ungarn*, Wien – Köln – Weimar, Böhlau 1994, s. 38–60, zvl. s. 42–43, 48.

Kritické smýšlení vůči politickému a cenzurnímu systému postupně narůstalo i v rakouských poměrech. Rigidní výkon rakouské cenzury představoval prakticky jediný prvek, na kterém se ve své kritice bezvýhradně shodly takřka veškeré společenské proudy od radikálních demokratů až po zastánce politiky zemských stavů, a stával se tak katalyzátorem vnitřní frustrace předbřeznové společnosti. Předseda grémia vídeňských knihkupců Carl Gerold byl roku 1839 iniciátorem již zmíněné petice vzniklé na základě srovnávání podmínek knižní distribuce v Rakousku a v ostatních německých státech. Knihkupci požadovali zvýšení počtu cenzorů, rozšíření kompetencí knižních revizních úřadů, omezení následné cenzury na knihy přicházející z území mimo Německý spolek a stanovení zákonných lhůt pro délku cenzurního řízení. Výsledkem žádosti, podporované v rámci státní správy i státním a konferenčním ministrem Františkem Antonínem hrabětem Kolovratem-Libštejským, byl ovšem pouze císařský výnos nařizující důsledné dodržování cenzurního předpisu z roku 1810 a úpravy ve služebním postavení některých cenzorů, které měly vyřizování spisů nepřímo zrychlit. Relevantních úspěchů nedosáhla ani opětovná žádost knihkupců z roku 1841, suplika redaktora časopisu *Der Jurist* Ignaze Wildnera z téhož roku ani prosebný spis redaktorů vídeňských periodik z roku následujícího.

Větší publicity a ve svém důsledku i většího úspěchu dosáhla až petice devětadevadesáti osobností vídeňského vědeckého a literárního života, organizovaná Eduardem von Bauernfeldem a Josephem von Hammer-Purgstalletm a datovaná 11. března 1845. Obavy z případných existenčních důsledků symbolizuje nechuť zúčastněných spisovatelů mít svůj podpis na prvním místě – díky manipulaci organizátorů se na této pozici nakonec bez svého vědomí ocitl Franz Grillparzer. I tato petice kritizovala malé dodržování cenzurní instrukce ze září 1810, délku cenzurního řízení a subjektivní hlediska, na jejichž základě cenzoři díla posuzují. Spisovatelé dále nesouhlasili s rozdílným přístupem cenzury vůči tuzemským rukopisům a rukopisům rakouských autorů tištěným mimo území monarchie, respektive knihám dováženým ze zahraničí, přičemž se uchýlili k tradičnímu merkantilistickému argumentu o nadbytečném vývozu peněžních prostředků ze země. Požadovali publikování nového cenzurního zákona, který by byl sestaven na podkladě předpisu z roku 1810 a uváděl by podrobné důvody pro zákaz díla, dále stabilnější postavení pro cenzory, veřejné sdělování cenzorových důvodů k zamítnutí díla a vytvoření samostatné odvolací instance řídící své rozhodování kolegiálním způsobem. Petice, již opět podporoval ministr Kolovrat-Libštejský, skutečně podnítila plány na změny v chodu cenzurní agendy; prodlevy s jejich zaváděním ovšem pouze ukázaly, že výtky na pomalost rakouských cenzurních orgánů rozhodně nebyly neoprávněné. Císař Ferdinand přikázal v srpnu 1845 zřídit dvě nové instituce – vrchní cenzurní ředitelství, pod něž se měl soustředit výkon vídeňské cenzury, a dále nejvyšší cenzurní kolegium jako odvolací instanci pro cenzurní stížnosti. Přípravou správních změn však byl pověřen dosavadní ředitel kritizovaného policejního dvorského úřadu hrabě Sedlnitzky. Následovaly problémy vyvolané nedostatkem vhodných úředních prostor i komplikace při výběru personálu a obě nové instituce – byť pečlivě připravené – začaly působit až téměř po třech letech, k 1. únoru 1848.²⁷

27) M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 252–275; Isabel Weyrich: *Die Zensur als Mittel der Unterdrückung von liberalen Bestrebungen im österreichischen Vormärz 1830–1848*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Universität Wien 1975, s. 149–163.

Emblematická postava hloupého cenzora Jan Václav Nepomuk Zimmermann (1788–1836), etnický Čech, absolvent teologie na pražské univerzitě a člen řádu křižovníků s červenou hvězdou, se roku 1813 stal pomocníkem hebrejského cenzora Karla Fischera a od roku 1820 cenzorem pro „beletristický a smíšený obor“. Působil též jako skriptor pražské univerzitní knihovny, kde je jeho činnost spojena mimo jiné s nálezem *Milostné písně krále Václava*, řazené do skupiny falz z Hankova okruhu. Zimmermann byl literárně činný na poli historie a teologie, napsal obsáhlý spis o osudech pražských církevních památek zrušených během vlády Josefa II. a několik statí důsledně obhajujících pravost všech aspektů legendy o Janu Nepomuckém.

V korespondenci svých současníků byl Zimmermann jako cenzor kritizován pro svou náboženskou rigidnost, formalizovaný přístup k textům, soustředící se na jednotlivá slova bez přihlédnutí k jejich kontextu, údajně zastaralé estetické názory, odstraňování zmínek o české národnosti i denunce národních snah vlasteneckých spisovatelů před vídeňskými úřady. Ještě téměř třicet let po jeho úmrtí označil František Palacký Zimmermanna za „člověka, který ničemností svého charakteru předčil všechny mravně špatné osoby, které [...] ve svém poměrně dlouhém životě potkal“. Archivní prameny potvrzují část dobových obvinění, na druhou stranu však ukazují řadu případů, kdy byl Zimmermann nadřízenými orgány kárán pro svůj příliš mírný postoj, neboť měl při cenzuře propouštět některá závadná slova.

V novodobém českém diskurzu o cenzuře zosobňuje J. V. N. Zimmermann postavu hloupého cenzora a vyprávění o tragikomických rysech jeho činnosti se stalo součástí liberálně-modernistického diskurzu sloužícího k delegitimizaci cenzury. O univerzálnosti a stereotypičnosti historek, které známe v několika odlišných verzích, svědčí i to, že se na sklonku 19. století dostaly do *Encyklopedie humoru a vtipu* Huga Václava Wunsche. Do tohoto diskurzu je třeba řadit i anonymní vzpomínkovou stať *Bývalá cenzura* z roku 1869, která podává příběh o tom, jak Karel Hynek Mácha obelstil cenzora Zimmermanna, aby propustil *Máj* bez jediného cenzurního škrtu.

Zdroj: Petr Píša: „Policajtštější nežli Obrpolicajti říšští“. Cenzor Zimmermann a česká předběžnová literatura“, *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 9, s. 30–33; „Bývalá censura“, *Svoboda* 3, 1869, č. 3–4, s. 75–78, 115–118; Hugon Wunsch (ed.): *Encyklopedie humoru a vtipu*, sv. 1, Praha, J. R. Vilímek 1888, s. 256–258; LA PNP, Karel Alois Vinařický, František Palacký K. A. Vinařickému 5. 3. 1864.

To už ovšem byla společenská situace v habsburské monarchii dlouhodobě neudržitelná. S panujícím systémem se postupně přestala identifikovat nejenom inteligence a širší vrstvy obyvatelstva, ale postupně i nižší a vyšší články státní správy. V květnu 1847 inicioval kníže Gustav Lamberg na zasedání českého zemského sněmu adresu císaři, která v duchu liberálních požadavků požadovala zásadní změnu cenzurní agendy.²⁸ Dne 13. března 1848 vojsko napadlo dav, který se shromáždil před budovou dolnorakouského sněmu projednávajícího petici vídeňských měšťanů. Toho dne vyrostly po Vídni barikády a státní kancléř Metternich podal rezignaci. V následujících dvou dnech pak byla vyhlášena svoboda slova a rakouský cenzurní systém, který spočíval v absolutní kontrole každého rukopisu před podáním k tisku a každé knihy dovážené ze zahraničí, se dočkal svého konce.

²⁸) Přetištěno in Adolph Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur. Vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*, Stuttgart, Krabbe 1847, s. 425–427; srov. dále T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 146–148.

Rukopisy určené k tisku

Už od konce vlády Josefa II. platila povinnost předběžného cenzurního posouzení opět bez výjimky pro všechny produkty tištěné na území habsburské monarchie, nehledě na jejich rozsah, obsah či účel. Vedle knih a článků v novinách a časopisech se tak vztahovala například i na tištěné kramářské písně a modlitby, příležitostné a soukromé tisky, vizitky, formuláře, hrací karty či taneční pořádky. Stejně tak podléhala cenzurnímu řízení i obrazová díla rozšiřovaná pomocí mědirytiny nebo litografie, vynalezené roku 1796 pražským rodákem Aloisem Senefelderem.²⁹ Dle předpisu z 22. února 1795³⁰ byl autorům podávajícím své dílo k cenzurnímu řízení zapovězen přímý kontakt s cenzorem z obavy před jeho možným ovlivňováním, namísto toho měli své rukopisy ve dvou exemplářích odevzdat na knižním revizním úřadě, sídlícím – stejně jako příslušní cenzoři zaměstnaní státní správou – v hlavních městech jednotlivých korunních zemí habsburské monarchie. Od povinnosti předkládání duplikátů byla osvobozena díla vědeckého charakteru.

Vzhledem k nevelkému počtu cenzorů v provinčních hlavních městech však mohlo opatření utajující osobu cenzora nabývat reálné účinnosti pouze ve Vídni. Počet cenzorů v Praze kolísal během sledovaného období mezi třemi a pěti; jejich kompetence byly navzájem jasně rozdělené – vedle cenzora pro náboženské spisy, cenzora pro hebrejskou produkci a cenzora pro hospodářské spisy měli jeden či dva cenzoři na starosti „beletristický a smíšený obor“ v českém i německém jazyce. V této funkci se během sledovaného období postupně vystřídali osvícenský spisovatel a bývalý správce rušených klášterních knihoven Amand Berghofer (v úřadu 1793–1813), profesor dogmatiky a polemiky na pražské univerzitě Joachim Anton Cron (1800–1822), profesor teoretické a praktické filozofie tamtéž František Xaver Němeček (Niemetschek, 1809–1820), známý v hudebním světě jako první životopisec Wolfganga Amadea Mozarta, profesor estetiky Johann Heinrich Dambeck (1815–1820), kněz řádu křižovníků s červenou hvězdou a skriptor univerzitní knihovny Jan Nepomuk Václav Zimmermann (1820–1836), slavista a kustod univerzitní knihovny Pavel Josef Šafařík (1837–1847)³¹ a profesor českého jazyka a literatury Jan Pravoslav Koubek (1847–1848). Cenzurní personál na Moravě byl výrazně skromnější – funkci cenzora českojazyčných spisů zde zastával přednosta brněnského knižního revizního úřadu (s působností pro Moravu i Slezsko), jímž byl guberniální sekretář Jan Petr Cerroni (1794–1826), po jeho smrti Mathias Janotta (doložen 1831–1837), Joseph Gentz (1838–1845) a Ludwig Gretschel (od listopadu 1845).³²

29) K cenzuře obrazových materiálů srov. Hedvika Kuchařová, Radim Vondráček: „Cenzura náboženských obrazových materiálů ve dvacátých a třicátých letech 19. století“, *Umění* 61, 2013, č. 4, s. 325–340; Josef Volf: „Z dějin censury mědirytin“, *Památky archeologické* 33, 1922, s. 160–164.

30) Přetištěno in J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 68–73.

31) Srov. Josef Volf: „K jmenování Pavla Josefa Šafaříka censorem r. 1837“, *Bratislava. Časopis Učené společnosti Šafaříkovy* 3, 1929, s. 1062–1065.

32) Údaje o působnosti cenzorů uvádějí každoroční úřední schematismy – *Schematismus für das Königreich*

Povolení k tisku (*imprimatur*) uděloval v Čechách na základě cenzorova vyjádření³³ guberniální rada zastávající funkci cenzurního referenta. Do roku 1821 vykonával tuto funkci František Xaver Tvrď (Twrdy), přítel Josefa Jungmanna a patrně první zastánce českého národního hnutí v řadách vyššího úřednictva,³⁴ jeho nástupci se stali Franz Willmann (1821–1841) a Franz Janko (1841–1848). Jeden exemplář rukopisu byl následně prostřednictvím knižního revizního úřadu vrácen autorovi, druhý byl ponechán, aby bylo možné po tisku provést kontrolu, zda tištěná verze odpovídá cenzurovanému rukopisu. Zanesením titulu do periodických seznamů povolených děl (*Verzeichniß der bey der k. k. Central-Bücher-Zensur in Wien zugelassenen in- und ausländischen Werke, Journale, Handschriften, Landkarten, Zeichnungen, Musikalien, u. s. w.*), které s čtrnáctidenní frekvencí vydával knižní revizní úřad ve Vídni a distribuoval je politickým úřadům na zemské a krajské úrovni, byla umožňována kontrola tištěné produkce v rámci habsburské monarchie. Výjimku zde představovaly Uhry a Sedmihradsko, jejichž cenzurní systém – podobně jako například systém celní – nebyl se zbytkem státu sjednocen. Tyto seznamy rovněž informovaly, zda byly v rámci cenzurního schválení nařízeny škrty (formule *imprimatur omissis deletis*), opravy (*imprimatur correctis corrigendis*), či úpravy většího rozsahu (*imprimatur mutatis mutandis*). Oproti seznamům povolených spisů však samotné tištěné texty nesměly úpravy či škrty nařízené cenzurou indikovat – pauzy, pomlčky či bílá místa bylo nutné nahradit nezávadným textem. V rámci cenzurního posouzení mohlo být nařízeno i omezení distribuce tištěného díla: spisy označené *toleratur* sice obdržely povolení k tisku, nemohly však být inzerovány v novinách či vystavovány ve výkladních skříních knihkupeckých obchodů.

Časově omezená platnost cenzurního povolení (tři roky, roku 1817 sníženo na pouhý jeden rok) zajišťovala, aby se do tisku nemohl dostat rukopis, jehož téma přestalo vyhovovat při eventuální změně společensko-politických podmínek. Z obdobného důvodu bylo nutné k novému schválení předkládat i reedice spisů, jež byly v dřívějším vydání povoleny – výtisk předchozího vydání tak byl posuzován obdobně jako rukopisné předlohy nevydaných děl. Dodatečné škrty a úpravy v reedicích či přímo jejich zákazy tak mohly posloužit jako tichý prostředek omezení vlivu děl, která se po svém vydání neukázala jako konformní s cenzurními principy, avšak jejichž přímý zákaz by vyvolal přílišnou pozornost. Týkalo se to například spisku Václava Štulce *Dobrá rada v potřebě* (1846), který se snažil z katolicky konzervativní pozice poskytnout sedlákům návod, jak se chovat v čase počínající hospodářské krize. Zpětné vyšetřování cenzurních okolností spisu vyvolaly anonymní

Böhmen für das Jahr..., *Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr...*, *Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums*. Tyto údaje je možné upřesnit z archivních zdrojů, např. Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), 1816–1820, kt. 935, sign. 3/104; tamtéž, 1846–1849, kt. 2231, sign. 16/76; Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Polizeihofstelle (PH), kt. 606, sign. 936 ex 1815; tamtéž, kt. 1063, sign. 8686 ex 1823; tamtéž, kt. 1616, sign. H 141 ex 1845.

33) Ve svém dobovém popisu rakouské cenzury uvedl A. Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur*, cit. dílo, s. 296–304, že se ke každému spisu musí odděleně vyjádřit vždy dva cenzoři. Toto tvrzení, které odborná literatura vesměs přejímá, v případě praxe provinciálních cenzurních orgánů jednoznačně vyvrací aktový materiál pražské proveniencce. Dochované archivní prameny ovšem nenásvědčují ani tomu, že by Wiesnerem popisovaný postup byl praktikován při posuzování rukopisů ve Vídni, pokud se k nim nemusely vyjadřovat speciální cenzurní orgány.

34) M. Hroch: *Na prahu národní existence*, cit. dílo, s. 186–190.

články v zahraničních novinách kritizující antisemitskou tendenci tohoto díla. První vydání nebylo oficiálně zakázáno, prezidium gubernia však knihkupcům nařídilo ukončit další prodej brožury a odepřelo povolení k tisku druhého vydání.³⁵ Pouze ojediněle naopak cenzurní posouzení reedice vyvolalo přímý zákaz originálu: v říjnu 1827 se týkalo *Knihy Josefovy sepsané od jistého spatřujícího osmnácté století* s podtitulem *Dilem již stalé věci, a dilem proroctví. Na způsob Biblí*, vydané původně Matějem Václavem Krameriem, a dále českého překladu *Historie Velikého sněmu kostnického* Kaspara Royka.

Rukopisy zamítnuté na základě obsahových kritérií (*non admittitur*) byly zanášeny do periodických seznamů zakázaných tisků (*Verzeichniß der von der k. k. Zentralzensur mit a. h. Genehmigung verbotenen Zensurgegenstände*),³⁶ jež byly rovněž rozesílány z Vídně do jednotlivých míst habsburské monarchie. Ani u nich nebyla možnost vydání vyloučena, a to v případě, že je jejich autor výrazně přepracoval a znovu předložil k cenzurnímu posouzení. V praxi ovšem někdy stačil několikaletý časový odstup či změna místa cenzurování, jak ukazují některé případy pojednané níže. Zákaz pomocí poměrně řídké formule *typum non meretur* označoval spisy, které si na základě své kvality dle cenzurního náhledu nezasloužily, aby byly tištěny, byť žádné explicitně zakázané názory či témata neobsahovaly.³⁷

Kontinuitu osvěcenských názorů můžeme spatřovat v pravidle (potvrzeném sérií předpisů z roku 1803), podle kterého byla cenzura odborných spisů svěřena studijním direktorům a jim podřízeným univerzitním a gymnaziálním profesorům, tedy vědcům, kteří už z titulu své funkce mohli garantovat kvalitu odborného cenzurního posouzení a v neposlední řadě nemuseli být za cenzorskou činnost zvláště honorováni. Ve speciálních případech o cenzuře odborných děl rozhodovaly rovněž příslušné zemské úřady, jako zemské stavební ředitelství, generální vojenské velitelství nebo zemský protomedikus. Na základě obdobného principu se například k rukopisu průvodce po pražských sakrálních památkách vyjadřovali představitelé církevních institucí, o nichž text pojednával.

Hlavní instanci rakouské cenzurní správy, již byl od roku 1801 nejvyšší policejní a cenzurní úřad ve Vídni (*Oberste Polizei- und Zensurhofstelle*),³⁸ příslušela pravomoc rozhodovat o složitějších cenzurních případech, které byly zasílány z jednotlivých provincií, schvalovat povolenky pro vlastnictví knih postižených tvrdším stupněm zákazu, připravovat normy týkající se výkonu cenzury a rozhodovat o většině personálních otázek, v neposlední řadě pak rovněž řídit cenzuru spisů tištěných ve Vídni, ústředním městě knižního trhu habsburského státu. Pomocí kontroly protokolů, zasílaných každoměsíčně z prezidií gubernií, se mohl úřad vyjadřovat i k dalším záležitostem provinciální cenzury.³⁹

35) NA, PG, 1846–1849, kt. 2227, sign. 16/13, č. 904, 1384, 2455 a 4084 ex 1846.

36) Databázové zpracování seznamů zakázaných knih v habsburské monarchii za léta 1750–1848, vytvořené na Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft der Universität Wien (Norbert Bachleitner, Daniel Syrový), je k dispozici na <<http://univie.ac.at/zensur>>. Viz rovněž oddíl „Tematická a žánrová těžiště předbřeznové cenzury“, s. 251–271.

37) Nejvyšším rozhodnutím ze 17. srpna 1845, reagujícím na výše zmíněnou petici vídeňských spisovatelů, bylo užívání této formule zrušeno, srov. NA, Presidium policejního ředitelství v Praze (PPŘ), 1844–1847, kt. 93, sign. Ce 38 ex 1845.

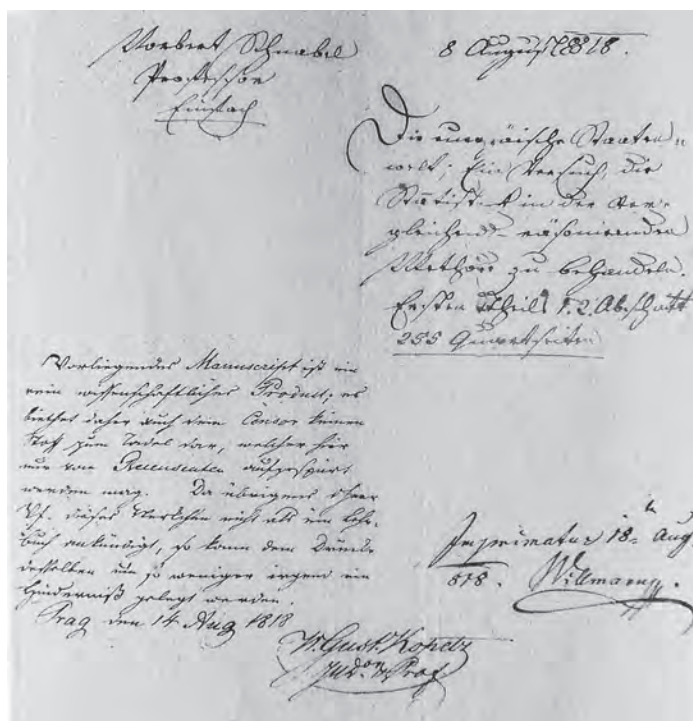
38) V souladu s dobovou praxí zkracujeme v textu této části název této instituce na policejní dvorský úřad.

39) Srov. např. AVA, PH, kt. 811, sign. 519 ex 1818; tamtéž, kt. 827, sign. 2269 ex 1818; tamtéž, kt. 944, sign. 441 ex 1821.

Cenzurní lístek díla Georga Norberta Schnabela *Die europäische Staatenwelt* Především v důsledku jednotlivých případů sporných knih docházelo postupně k omezování kompetencí provinciálních úřadů ve prospěch centrálního rozhodování. Ukazuje to případ spisu *Die europäische Staatenwelt* z pera pražského profesora statistiky Georga Norberta Schnabela, který byl cenzurován v Praze v letech 1818 až 1819 autorovým kolegou, profesorem politických věd Wenzelem Gustavem Kopetzem, jenž vůči textu nevznnesl žádné připomínky. Po vytištění však nechal prezident policejního dvorského úřadu dílo opětovně prošetřit vzhledem k rozruchu, jež údajně způsobilo ve Vídni. Při rozboru evropských státních zřízení totiž text upřednostňoval liberální ústavy jihoněmeckých států, a nepřímo tak kritizoval rakouské pojetí původu a dělby státní moci. Příмым důsledkem zamítavého posudku vídeňského cenzora a následného několikaletého vyšetřování byla nejenom konfiskace neprodaných exemplářů Schnabelova díla, ale i rozhodnutí císaře z roku 1825, na jehož základě směl od nynějška pro spisy státoprávní, politické a náboženské povahy udělovat povolení pouze vídeňský policejní dvorský úřad.

Cenzurní lístek pocházející z původního pražského rozhodování o prvním díle spisu obsahuje v levém sloupci nahoře jméno a společenský status předkladatele (Norbert Schnabel, profesor) a údaj o tom, zda byl rukopis předložen v jednom nebo ve dvou exemplářích, v pravém pak datum podání rukopisu na knižní revizní úřad (8. srpna 1818), jeho plný název a rozsah (*Die europäische Staatenwelt. Ein Versuch die Statistik in der vergleichend-räsonirenden Methode zu behandeln. Ersten Theils 1. 2. Abschnitt, 255 Quartseiten*). Vlastní cenzorovo vyjádření se nachází v levé části dolního sloupce, v tomto případě upozorňuje posudek profesora Wenzela Gustava datovaný 14. srpna 1818 především na vědecký charakter díla. Spodní část pravého sloupce obsahuje *imprimatur* vydané cenzurním referentem Franzem Willmannem dne 18. srpna 1818.

Zdroj: NA, PG, 1816–1820, kt. 1049, sign. 16/172, č. 767 ex 1820; Petr Piša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2010, s. 124–133; Pavel Bělina, Milan Hlavačka, Daniela Tinková: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 11.a, 1792–1860, Praha – Litomyšl, Paseka 2013, s. 255–260.

Šafaříkův překlad Marie Stuartky Příklad náročného procesu cenzurování, který se protáhl na několik let, představuje překlad Schillerovy *Marie Stuartky* z pera P. J. Šafaříka. Rukopis byl podán pražské cenzuře 25. září 1820. Zastupující cenzor Karel Kouba v něm nařídil provést větší množství škrťů a úprav, s čímž však nesouhlasil cenzurní referent František Xaver Tvrď, podle nějž by tím dílo výrazně utrpělo. Tvrď proto nařídil nově nastoupenému cenzorovi J. N. V. Zimmermannovi vypracovat druhý posudek a v únoru 1821 dílo odeslal ke konečnému vyjádření do Vídně. Až v listopadu 1822 se v dobové korespondenci objevují zprávy o definitivním zamítnutí *imprimatur*. Roku 1830 byl překlad Šafaříkem do pražské cenzury podán znovu a tentokrát byl k tisku povolen.

Zdroj: NA, PG, 1821-1825, kt. 1244, sign. 16/19; Josef Jungmann (st.) Antonínu Markovi 8. 11. 1822, in Josef Josefovič Jungmann: *Korespondence*, ed. Olga Votočková-Lauermannová, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1956, s. 40; srov. též Jan Vilikovský: „Úvod“, in Pavel Josef Šafařík: *Básnické spisy*, Spisy Pavla Josefa Šafaříka, sv. I, ed. Jan Vilikovský, Bratislava, Učená společnost Šafaříkova 1938, s. v-xxv, zde s. xvi-xix.

Josef hrabě Sedlnitzky von Choltitz, příslušník slezského šlechtického rodu, stojící v čele nejvyššího policejního a cenzurního dvorského úřadu od srpna 1816 (formálně od května následujícího roku) až do počátku revoluce roku 1848, bývá právem pokládán za jeden ze symbolů těžkopádnosti rakouské státní správy předbřeznového období. Je třeba souhlasit s pamětnickými hlasy, které ho líčí jako rutinního člověka s mimořádným smyslem pro povinnost, držícího se precizně litery jednotlivých předpisů a až přehnaně kontrolujícího spisy vypracované svými podřízenými (aktový materiál umožňuje rekonstruovat někdy až mnohaměsíční zdržení, ke kterým v důsledku toho docházelo). Hrabě Sedlnitzky mohl rozhodovat o konzultaci s dalšími dvorskými úřady (stojícími přibližně na úrovni dnešních ministerstev), a to v případě, že se cenzurovaný spis dotýkal pole jejich působnosti. K učebnicím a dalším spisům týkajícím se školské výuky se tak vyjadřovala studijní dvorská komise, k dílům s válečnou tematikou dvorská válečná rada, spisy dotýkající se finančních záležitostí byly konzultovány s dvorskou komorou, právní kompendia s dvorskou komisí pro věci justiční, ke spisům v oblasti státní správy se vyjadřovala spojená dvorská kancelář. Největší význam mělo stanovisko ke spisům týkajícím se zahraničních a politických záležitostí rakouského státu, jež vydávala státní kancelář, orgán řízený knížetem Klemensem Wenzelem Metternichem. Její cenzoři mnohdy přidávali další cenzurní škrty vyvolané ohledem na sprátelené monarchie, na druhé straně se neřídili úzkým výkladem dle litery cenzurních předpisů.⁴⁰

Právě konzultace s dalšími politickými úřady na provinciální nebo celostátní úrovni a komunikace mezi prezidiem gubernia a Vídní mohly neúměrně protahovat délku cenzurního řízení, které se v jednotlivých případech (např. cenzura právní kompilace *System der politischen Gesetze Böhmens* litoměřického magistrátního rady Dominika Kostetzkého) mohlo protáhnout až na sedm let.⁴¹ Jednotlivé případy extrémní délky cenzurního řízení by však neměly zastrít skutečnost, že délka řízení u těch spisů, jejichž cenzura probíhala výhradně v Praze, jen výjimečně přesahovala jeden měsíc, u článků pro periodika se pak

40) Julius Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs“, *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 4, 1951, č. 2, s. 170-237; týž: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 31-43; M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 179-197.

41) NA, PG, 1811-1815, kt. 852, sign. 16/256; tamtéž, 1816-1820, kt. 1046, sign. 16/26; tamtéž 1821-1825, kt. 1247, sign. 16/58; tamtéž, 1826-1830, kt. 1431, sign. 16/14.

pohybovala v řádu dnů.⁴² Nejvyšším rozhodnutím ze 17. srpna 1845 bylo v reakci na petici vídeňských spisovatelů stanoveno, že lhůta pro cenzurní vyřízení má být osm, maximálně deset dnů v případě drobných spisů a měsíc, maximálně šest týdnů v případě obsáhlejších děl.⁴³

Svolením policejního dvorského úřadu, udělovaným na základě předchozího vyjádření příslušného prezidia gubernia, byla podmíněna rovněž koncese pro vydávání periodických děl. Vedle zamýšleného profilu připravovaného periodika při něm byly brány v úvahu i charakteristika politického smýšlení a společenských styků vydavatele, případný společenský užitek z prodeje listu (dobrovolný závazek k podpoře sociálních či kulturních institucí, například muzea nebo městského chudobince), odhad počtu čtenářů a ekonomického dopadu na již existující tituly s podobným profilem. Teprve v případě povolení periodika jako takového mohlo docházet k předběžné cenzuře jeho jednotlivých článků. Především ve dvacátých letech 19. století přitom policejní dvorský úřad razil zásadu, že je účelné počet periodik dále nezvyšovat, a žádosti o nová periodika buď zamítal, nebo je ponechával nevyřízené.⁴⁴ V červnu 1825 tak například podali Wolfgang Adolf Gerle a Jan Ritter z Rittersberka žádost o povolení k vydávání časopisu *Bohemia. Zeitschrift fürs gesellige Leben*, jehož první číslo mělo vyjít k Novému roku 1826. Přes několikeré urgence (poslední byla až z června 1826) však o vydávání rozhodnuto nebylo.⁴⁵ Roku 1820 byla zamítnuta žádost Johanna svobodného pána Stentzsche o povolení časopisu *Böhmische Unterhaltungsblätter*; důvodem byla nepříznivá pověst žadatele, který o tři roky dříve, po krachu vídeňské kanceláře, jejímž společníkem byl, zmizel z hlavního města monarchie, aniž se patrně vyrovnal s věřiteli.⁴⁶ Ještě v roce 1847 nebylo jihlavskému tiskaři Johannu Ripplovi povoleno vydávat týdeník *Sonntagsblatt* kombinující „lehkou četbu: novely, povídky, legendy, pohádky a humoristické útvary“ s lokální inzercí, protože se prý neukazuje potřeba samostatného beletristického týdeníku pro Jihlavu a protože dosavadní Ripplem vydávaná díla nedávají záruku, že je k řízení takového listu vhodný. Jihlavskému knih-tiskaři tak bylo povoleno vydávat pouze inzertní list.⁴⁷ Není proto divu, že předbreznoví

42) Petr Píša: „Možnosti a meze intervence: František Palacký a rakouská cenzura ve 20. letech 19. století“, *Táborský archiv* 15, 2011, s. 91–102, zde s. 98–100.

43) NA, PPŘ, 1844–1847, kt. 93, sign. Ce 38 ex 1845.

44) V dopise Josefu Georgu Meinertovi z 30. 1. 1824 obviňoval Josef Dobrovský z plánů k potlačování časopisů vycházejících v provinciích Josepha von Hormayra, vydavatele prestižního časopisu *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, viz Eugen Lemberg: *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen. Geistesgeschichtliche Studie, am Lebensgang Josef Georg Meinerts (1773–1844) unternommen*, Reichenberg, Gebrüder Stiepel 1932, s. 148.

45) Michael Wögerbauer: „Die Geschichte der Prager Zeitschrift ‚Der Kranz‘ (1820–1824) und das Scheitern ihrer Nachfolgeprojekte ‚Elpore‘, ‚Der Pilger‘ und ‚Bohemia‘“, *Bohemia* 45, 2004, č. 1, s. 132–165, zde s. 161–163. Teprve roku 1827 byl, pravděpodobně za protekce nového pražského purkrabího hraběte Karla Chotka, schválen záměr vydávat zábavnou přílohu k novinám *Prager Zeitung*, a to pod podmínkou, že se vzdá „mdlého mlkování a fantastického blouznění“ (*fade Liebeleyen und phantastische Schwärmereyen*), které se prý v podobných listech obyčejně vyskytuje. Ta se roku 1830 transformovala v samostatný list *Bohemia oder Unterhaltungsblätter für gebildete Stände*.

46) NA, PG, 1816–1820, kt. 1049, sign. 16/169; Josef Volf: „Böhmische Nationalblätter. (Zur Geschichte einer beabsichtigten Zeitschrift)“, *Germanoslavica* 1, 1931/1932, č. 4, s. 601–608.

47) „Nach dem Programme soll der unterhaltende Theil dieser Wochenschrift blos leichte Lektüre: als Novellen, Erzählungen, Legenden, Märchen und humoristische Aufsätze – enthalten.“ AVA, PH, kt. 1688, sign. 11214 ex 1847.

literáti volili pro obcházení restrikcí spojených s povolením periodik strategii vydávání sborníků bez pevné periodicity, na něž se nutnost povolení vídeňskými úřady nevztahovala. Dekret policejního dvorského úřadu z 10. listopadu 1825 ovšem v reakci na takové počínání stanovil, že v případě osob, jimž bylo povolení k vydávání časopisu upřeno, nemají být do cenzury přijímány rukopisy, které jsou kratší než dvanáct tiskových archů, jsou vydávány po sešitech a obsahují články na pokračování.⁴⁸

Cenzurní orgány se vyjadřovaly rovněž i k případné změně redaktora periodika. Tu schvalovalo prezidium gubernia a dávalo policejnímu dvorskému úřadu na vědomí. I zde mohly vést předchozí cenzurní prohršky k negativnímu rozhodnutí: vzhledem k předchozí aféře s básní *České lesy* tak nebylo Josefu Jaroslavu Langerovi povoleno převzít roku 1832 redakci časopisu *Jindy a nyní*.⁴⁹ Z důvodu zaměstnání ve státní vojenské správě nemohl být jako redaktor listu *Květy* uveden Josef Kajetán Tyl, řídil proto list anonymně, pod jménem samotného nakladatele Jana Hostivíta Pospíšila. Ještě na sklonku roku 1847 se policejní dvorský úřad vyjádřil negativně k tomu, aby redaktorství listu *Květy* převzali Karel Boleslav Štorch a Karel Vladislav Zap, a to vzhledem k příbuzenství Zapovy manželky s popraveným vůdcem nedávného haličského povstání Teofilem Wiśniowským a k Zapovým názorům na polskou otázku, které byly policejnímu dvorskému úřadu známy díky sledování jeho korespondence. Od 8. ledna tak byl jako jediný redaktor uveden Štorch.⁵⁰

Ještě větší restrikci byly vystaveny politické listy, jejichž vydávání bylo vedle nutnosti koncese svázáno s ekonomickými omezeními (pachtovné, jež se vydavatel zavazoval platit pro veřejně prospěšné účely; novinový kolek) i s regulací obsahu zpráv. U zpráv přebíraných z jiných domácích nebo zahraničních politických novin musel být vždy uváděn zdroj; opakovaně vydávané nařízení, aby byly přebírány politické zprávy pocházející výhradně z oficiálních vídeňských novin, se v praxi důsledně neuplatňovalo. Předběžnou cenzuru článků pro pražské německojazyčné politické listy vykonával mezi lety 1815 a 1828 cenzurní referent, poté úředníci kanceláře nejvyššího purkrabího; cenzuru českojazyčných politických listů prováděl do roku 1823 komisař pražského městského hejtmanství, od tohoto roku cenzor pro beletristickou produkci nebo úředníci kanceláře nejvyššího purkrabího.⁵¹ Drobné inzertní periodické listy vydávané mimo území Prahy cenzurovaly příslušné krajské úřady. Na Moravě vykonávalo novinovou cenzuru brněnské policejní

48) Ursula Giese: „Studie zur Geschichte der Pressegesetzgebung, der Zensur und des Zeitungswesens im frühen Vormärz. Auf Grund bisher unveröffentlichter Dokumente aus Wiener Archiven“, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 6, 1965, sl. 341–546; P. Piša: „Možnosti a meze intervence“, cit. dílo, s. 95–98; NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 2252 ex 1824, 2547 ex 1825; tamtéž, 1826–1830, kt. 1431, sign. 16/14, č. 2907 ex 1826; A. Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur*, cit. dílo, s. 329–331.

49) K případu Josef Pešek: „Herloszsohnův časopis ‚Der Komet‘ a Jaroslav Langer“, *Listy filologické* 39, 1912, s. 257–262; Karel Krejčí: „Langerovy ‚České lesy‘ ve světle úředních dokumentů. Příspěvek k dějinám českého polonofilství“, *Listy filologické* 57, 1930, s. 209–222.

50) L. Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk*, cit. dílo, s. 87–88; AVA, PH, kt. 1678, sign. 5463 ex 1847.

51) NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 250 ex 1800; tamtéž, 1816–1820, kt. 1044, sign. 16/7; tamtéž, 1821–1825, kt. 1245, sign. 16/33 a 16/36; tamtéž, kt. 1261, sign. 20b/32; tamtéž, 1826–1830, kt. 1435, sign. 16/56; NA, Presidium českého gubernia – tajné (PGT), 1819–1848, kt. 4, sign. B 23, 1823; NA, PPR, 1844–1847, kt. 93, sign. Ce 7 ex 1845.

Arcibiskupská kritika spisů vydávaných muzeem a Maticí českou V březnu 1845 odmítl Pavel Josef Šafařík udělit *imprimatur* recenzi Josefa Votýpky na *Krátký všeobecný dějepis* Václava Vladivoje Tomka, určené do *Časopisu pro katolické duchovenstvo*. Tuchoměřický lokalista obviňoval Tomka z hlásání bezvěreckých či nekatolických myšlenek, nedostatečného promítání novozákonních událostí do líčení dějin římské říše a popírání primátu římského papeže v křesťanské církvi. Šafařík, který byl zároveň jedním z cenzorů původní Tomkovy knihy, vydané nákladem Českého muzea, i autorem předmluvy k ní, zdůvodnil odmítnutí Votýpkovy recenze neužitečnými a neplodnými polemikami, které by její zveřejnění vyvolalo, i faktem, že *Krátký všeobecný dějepis* schválily pražské i vídeňské cenzurní orgány. Vyvolal tím spor s pražskou arcibiskupskou konzistoří, jež se za Votýpkovo stanovisko postavila a požadovala, aby se do budoucna konzistorní cenzoři povinně vyjadřovali i k dějepisným knihám, které pojednávají o katolické církvi nebo o náboženství. Tím by mohly být napříště odstraněny podobné nepřesnosti jako sporné pasáže z Tomkovy knihy. Případ byl uzavřen až v květnu 1846, a to potvrzením nezávadnosti *Krátkého všeobecného dějpisu* na základě nového posudku vídeňského cenzora.

Obdobný spor vypukl o několik měsíců později, v únoru 1847, kdy pražský arcibiskup podal stížnost k policejnímu dvorskému úřadu a k výboru Českého muzea proti spisu Jana Slavomíra Tomička *Doba prvního člověčenstva aneb Ouplnější vyličení stavu prvního pokolení lidského*. Kniha vydaná roku 1846 Maticí českou načrtávala představy o geologickém vývoji Země, obraz prvotního stavu lidské společnosti a rané dějiny asijských, předovýchodních a evropských kultur a říší; představovala první dílo s antropologickou tematikou v jazykově českém prostředí, jež reflektovalo soudobou německou a anglickou literaturu tvořící předstupeň pro pozdější Darwinovu teorii. Podle názahu arcibiskupské konzistoře Tomičkova kniha hlásala

ředitelství, články pro inzertní přílohu *Brünner Zeitung* prohlížel rada moravskoslezského gubernia.⁵²

Pro spisy týkající se katolické věrouky bylo dekretem dvorské kanceláře z 21. července 1814 přiznáno spolurozhodování katolické církvi. Rukopisy této kategorie byly z knižního revizního úřadu zasílány pražské arcibiskupské konzistoři (respektive příslušným biskupským konzistořím v případě tisku mimo Prahu) a teprve poté předány guberniálnímu cenzorovi pro oblast náboženských spisů, profesoru církevní historie Josefu Petru Dittrichovi (1806–1823), respektive jeho nástupci Hieronymu Josephu Zeidlerovi (1823–1848), profesorovi církevní dogmatiky a pozdějšímu opatu Strahovského kláštera.⁵³ Nečetné protestantské tisky předběžné konzistorní cenzuře nepodléhaly, vedle guberniálního cenzora se k nim vyjadřoval zemský superintendant.

Svébytným polem byla rovněž hebrejská cenzura, vykonávaná dlouholetým kustodem klementinské knihovny Karlem Fischerem (v úřadu 1789–1843), pozoruhodným znalcem hebrejské literatury, po jeho smrti pak profesorem orientálních a biblických studií Janem Mařanem (1845–1848).⁵⁴

52) Christian d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur, sowie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*, Brünn, R. Rohrer's Erben 1854, s. 166.

53) Zdeněk Šimeček: „Bibliografie období 1801–1848 a církevní cenzura. (K problematice přípravy národní retrospektivní bibliografie 19. století)“, *Česká bibliografie* 5, 1966, s. 146–164. Viz dále případová studie Hedviky Kuchařové „Náboženská literatura předbřeznového období pod drobnohledem. Cenzurní protokoly Hieronyma Josepha Zeidlera“, s. 289–303.

54) K osobnosti Karla Fischera a jeho působení ve funkci cenzora i knihovníka Iveta Cermanová, Jindřich Marek: *Na rozhraní křesťanského a židovského světa. Příběh hebrejského cenzora a klementinského knihovníka*

ve výkladu o vzniku člověka „čirý materialismus“ a její výklad zamlčoval či překrucoval zjevenou křesťanskou pravdu. Arcibiskupovou stížností se opět spustil kolotoč úředních jednání, jenž s sebou přinesl několik obran a ohrazení vůči církevním námitkám k textu díla. Josef Jungmann jako zástupce vydavatelského orgánu tak například zdůvodňoval, že nauka o vzniku lidské duše a o prvotním hříchu náleží do teologického výkladu, nikoli do geologického, jež měl dle jeho názoru Tomíček na mysli. Pražský knižní revizní úřad se pak snažil celý spor s arcibiskupskou konzistoří převést na záležitost pravopisného sporu ohledně psaní *w* a *au*, respektive *v* a *ou*. Výsledné stanovisko policejního dvorského úřadu bylo smířlivé; zohlednilo především fakt, že Matice česká po obdržení arcibiskupské stížnosti o vlastní vůli zastavila další prodej Tomíčkovy knihy. Arcibiskupská konzistoř tak byla úspěšná v rámci snahy o potlačení prodeje domněle závadné knihy, neuspěla však se svým opětovně vzneseným požadavkem, aby byl církevním orgánům přiznán dohled nad spisy, jež se ve svém výkladu dotýkají náboženských zásad. V situaci, kdy knihy schválené předběžnou státní cenzurou přestaly vyhovovat náhledu arcibiskupské konzistoře, můžeme spatřovat počátek konce symbiózy státních a církevních orgánů při výkonu cenzury. K jejímu definitivnímu konci došlo roku 1848, kdy vyjádření církevní cenzury ztratila celozemskou, respektive celostátní závaznost a od této chvíle platila pouze v okruhu mocenské domény této instituce.

Zdroj: Václav Vladivoj Tomek: *Paměti z mého života*, sv. 1, Praha, František Řivnáč 1904, s. 206–214; Josef Volf: „Tomkův Všeobecný dějepis a pražská konsistoř“, *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná* 1926, Praha 1927, č. 6, s. 1–39; AVA, PH, kt. 1664, sign. 1679 ex 1847, kt. 1693, sign. H 120 ex 1847; NA, PG, 1846–1849, kt. 2227, sign. 16/13, č. 1292, 4759, 9454 ex 1847; NA, Archiv pražského arcibiskupství – ordinariát, kt. 70, sign. XIII/4b, č. 96.

Dovoz zahraničních děl a regulace distribuce

Dosud byl nastíněn systém předběžné cenzury týkající se literatury vydávané na území habsburské monarchie. Posuzování knih dovážených ze zahraničí bylo (až na výjimky jako některé italské a polské texty)⁵⁵ na počátku 19. století centralizováno do Vídně, kde byl výsledek zanášen do již zmíněných čtrnáctidenních seznamů zakázaných a povolených děl, podle nichž se následně řídily knižní revizní úřady v provinciích. Díla označovaná jako *admittitur* byla povolena bez omezení, zatímco cenzurní formule *transeat* znamenala zákaz inzerce v novinách a vystavování ve výkladních skříních (odpovídající stupni *toleratur* pro rukopisy). Naproti tomu byly knihy kategorie *erga schedam conceditur* přístupné pouze prostřednictvím povolenek udělovaných zemskými gubernií po prozkoumání profesní příslušnosti, sociálního původu a politického smýšlení žadatele. Pro spisy *damnatur* uděloval obdobné povolení policejní dvorský úřad, přičemž aktuální seznam držitelů těchto knih putoval každého čtvrt roku na stůl samotnému císaři.⁵⁶ Knižní revizní úřad vypracovával

Karla Fischera (1757–1844), Praha, Národní knihovna ČR 2007. K hebrejské cenzuře dále Ludmila Kubátová: „K cenzuře hebrejských a židovských knih, tisků a rukopisů v Čechách od poloviny 16. století do poloviny 19. století“, *Národní knihovna* 14, 2003, č. 1, s. 12–20; Guido Kisch: „Die Zensur jüdischer Bücher in Böhmen. Beiträge zu ihrer Geschichte“, *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Českoslovenschen Republik* 2, 1930, s. 456–490.

55) Další výjimku představoval i časopis *Kronos*, vydávaný původně v Praze, od sklonku roku 1813 pak v Lipsku, a list *Miscellen der neuesten ausländischen Literatur* od téhož vydavatele Friedricha Alexandera Brana, oba byly až do roku 1817 cenzurovány úředníky kanceláře pražského nejvyššího purkrabího, srov. NA, PG, 1811–1815, kt. 849, sign. 16/99; tamtéž, 1816–1820, kt. 1044, sign. 16/9.

56) Agendu posuzování žadatelů o zakázané tituly popsal Julius Marx: „Vormärzliches Schedenwesen“, *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 16, 1963, s. 453–468; odpovídající akta prezidia českého

půlročně rovněž seznamy zahraničních periodik povolených k předplacení. Aby nedocházelo ke zbytečnému rozruchu, přistupovaly rakouské cenzurní úřady spíše zřídka k zákazům jednotlivých čísel časopisů, v případě opakovaného výskytu závadných článků bylo většinou vyčkáváno do konce pololetí, kdy byl titul vyřazen z nabídkového seznamu pro příští rok. Od třicátých let 19. století začaly být v souvislosti s nárůstem zahraniční publicistické aktivity namířené proti rakouskému císařství používány dva nejtvrďší stupně cenzurních postihů pro knihy, *damnatur nec erga schedam*, jenž u zákazu vlastnictví přísně zakázaných knih nepřipouštěl výjimky, a *damnatur et confiscatur*, označující tituly, jejichž exempláře měli rakouští úředníci okamžitě po nalezení zničit.

Až na spisy postižené poslední jmenovanou cenzurní formulí (pro období 1836–1848 se jednalo o 134 knih, v první řadě politických spisů, týkajících se často uherských, polských nebo italských záležitostí anebo komunistického obsahu)⁵⁷ přitom rakouský stát už od počátku josefinské éry ctěl princip nedotknutelnosti soukromého vlastnictví knih, byť by se jednalo o díla zakázaná. Řídké konfiskace tuzemských titulů, nařizované v případech, kdy zpětně došlo ke změně cenzurního náhledu na již povolené spisy nebo k selhání jednotlivců na nižších úrovních cenzurního aparátu, se proto dotýkaly pouze exemplářů nacházejících se v knihkupectvích či u nakladatele, nikoli výtisků v soukromých knihovnách. V srpnu 1823 tak bylo ze skladu arcibiskupské tiskárny zkonfiskováno 750 exemplářů pátého dílu Hankových *Starobylých skládaní*, obsahujícího báseň *Májový sen* s erotickými motivy; zbylých 250 prodaných výtisků ovšem nebylo dohledáváno, přestože v předchozích měsících odbyl knihy stoupl v důsledku očekávání, že by mohla být brzy z knihkupeckých pultů stažena.⁵⁸ Vlastnictví zakázaných knih dále regulovalo opatření, na jehož základě úředníci knižních revizních úřadů prozkoumávali pozůstalosti zemřelých vlastníků knihoven a vyřazovali z nich zakázané tituly. O ty se mohli dědici znovu přihlásit prostřednictvím žádosti, při jejímž schvalování hrál roli – analogicky k žádostem o koupi zakázaných titulů prostřednictvím knihkupecké sítě – původ žadatele, jeho politické názory a vhodnost titulu vzhledem k žadatelovu profesnímu působení. Knihy, o něž se nepřihlásil žádný dědic (většinou se jednalo o tituly z pozůstalostních knihoven po duchovních) nebo které dědicům vydány nebyly, byly po uplynutí přibližně tří let nabídnuty univerzitní knihovně k zařazení do fondů. Exempláře, o něž knihovna zájem neprojevila (například erotika), putovaly do stoupy.

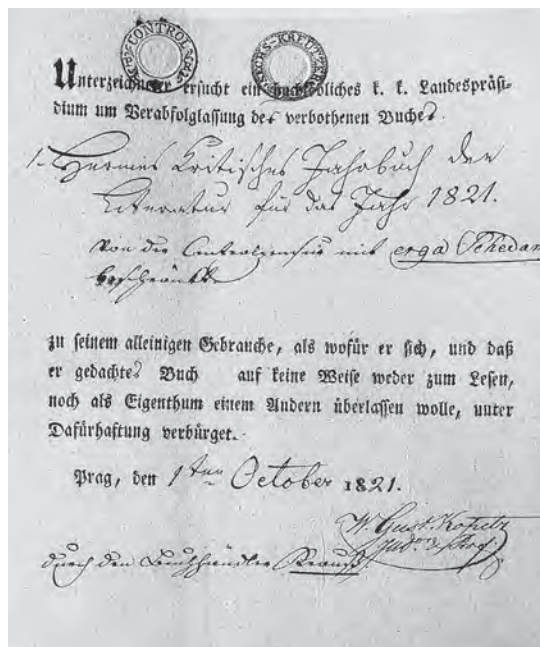
gubernia se nachází v NA, PG, 1821–1825, kt. 1245–1246, sign. 16/41; tamtéž, 1826–1830, kt. 1429–1430, sign. 16/9 a 16/10; tamtéž, 1831–1835, kt. 1634–1636, sign. 16/9; tamtéž, 1836–1840, kt. 1837–1839, sign. 16/9; tamtéž, 1841–1845, kt. 2002–2004, sign. 16/9; tamtéž, kt. 2225, sign. 16/9. Pro výkon cenzury, neodpovídající plně intencím předpisu z roku 1810, je příznačné zdůvodnění, se kterým byla odmítnuta žádost Petera Beera, učitele na židovské hlavní škole v Praze a autora spisů o dějinách pražských Židů, o povolenku na dílo Isaaka Markuse Josta *Geschichte der Israeliten*. Žadatel je prý dobře vzdělanou, politicky nezávadnou osobou, usilující svými literárními počiny o osvětlení svého národa. Protože se však jedná o knihu zakázanou stupněm *damnatur*, nemělo by být povolení uděleno, zvláště když není tato kniha pro pokračování Beerova díla o dějinách židovských sekt zcela nezbytná – NA, PG, 1821–1825, kt. 1246, sign. 16/41, č. 4678 ex 1824.

57) Analýzu spisů postižených formullemi *damnatur nec erga schedam* a *damnatur et confiscatur* podal Julius Marx: *Österreichs Kampf gegen die liberalen, radikalen und kommunistischen Schriften 1835–1848 (Beschlagnahme, Schedenverbot, Debitentzug)*, Wien, Hermann Böhlhaus Nachf. 1969.

58) F. L. Čelakovský J. V. Kamarytovi 21. 6. 1823, in F. Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, cit. dílo, s. 186; viz též případová studie Petra Piši „Aby bez závady prošlo“. Strategie Václava Hanky při styku s předběřnou cenzurou“, s. 305–316.

Povolenka na odběr časopisu *Hesperus* Žadatelé o zakázané dílo z kategorie *erga schedam* či *damnatur* se museli na knižním revizním úřadě písemně zavázat, že knihu či časopis nepřenechají do vlastnictví jiné osobě ani jí je neposkytnou ke čtení. Často se k tomuto účelu používaly předtištěné formuláře, do kterých se vedle jména a profesní charakteristiky žadatele doplňovalo knihkupectví, které mělo odběr zakázané knihy či časopisu zajistit. Vyobrazena je žádost pražského profesora práv Wenzela Gustava Kopetzky o odběr časopisu *Hesperus*, který byl zakázán poté, co jeho vydavatel Christian Carl André přemístil jeho redakci z Prahy do Stuttgartu. V následujících letech pak můžeme sledovat postupný pokles kladně vyřízených žádostí o odběr časopisu.

Zdroj: NA, PG, 1821-1825, kt. 1245, sign. 16/41, č. 1910 ex 1822.

Pokusy o reformu knihkupecké legislativy připravované na konci dvacátých a ve třicátých letech se nedočkaly realizace, knihtiskařské, knihvazačské, knihkupecké a antikvářské povolání se tak i nadále řídilo řádem z roku 1806. Na jeho základě měly být nové koncese pro výkon těchto povolání udíleny pouze v místech, v nichž měl sídlo krajský úřad, s tím, že počet udílených koncesí neměl být zvyšován.⁵⁹ Přísná dikce zákazů kolportáže, vynášených cenzurním předpisem z února 1795 i trestním zákoníkem z roku 1803, svědčí spíše o problémech státního aparátu s regulací této formy distribuce, které v praxi vytvářely pole pro strukturní mezery ve formě distribučních podniků mimo oficiální knihkupecké instituce, jako byla síť venkovských komisionářů Krameriovy České expedice. Regulační mechanismus představoval i monopol státního c. k. školního nakladatelství (*k. k. Schulbücherverlag*) na tisk a prodej učebnic, jenž byl od roku 1807 rozšířen i na texty pro gymnaziální výuku. Právě učebnice tvořily významnou část knižního trhu. Teprve roku 1844 bylo soukromým knihkupcům povoleno prodávat učebnice z c. k. knihoskladu, ovšem pouze s pětiprocentní provizí.⁶⁰

Tvrdou regulaci přístupu ke knihám, nastolenou na přelomu 18. a 19. století, částečně zmírnilo císařské rozhodnutí z 29. listopadu 1810 (specifikované dekretem policejního dvorského úřadu z 26. ledna 1811), na jehož základě bylo v hlavních městech provincií (a během sezony i v lázeňských městech) opět povoleno zřizování soukromých půjčoven knih. Povolení udělovalo prezidium gubernia, a to pod podmínkou složení kauce

⁵⁹) Srov. rámcová kapitola „1749-1810. V zájmu rozumu a spásy duše“, s. 160-161.

⁶⁰) Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl, Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz 2000, s. 185, 192.

a každoročního odvodu poplatku. Důraz byl přitom kladen na výběr knižního fondu. Každá půjčovna tak měla povinně obsahovat „dobré“ dějepisné, statistické, přírodovědné, zeměpisné, místopisné a národohospodářské publikace o rakouské monarchii, vybrané spisy o zahraničí, díla předních latinských a řeckých klasiků v originále i překladech, vybraná díla klasiků německých a francouzských, výběr příkladných knih pro mládež a pro dívky, vhodné morální a výchovné spisy pro dospělé; naproti tomu byla zakázána zahraniční zábavná literatura. Pravidelně kontrolované fondy mohly obsahovat pouze knihy kategorií *admittitur* anebo *transeat*. Od poloviny desátých let zároveň začaly být tolerovány venkovské čtenářské spolky, které byly již často budovány na nacionálním principu, jako například česká čtenářská společnost v Radnicích založená Antonínem Jaroslavem Puchmajerem roku 1818. Nadále však přetrvával zákaz zřizovat veřejné čítárny, čtenářské kabinety, v nichž by mohlo dojít k nežádoucímu spolčování čtenářů politických zpráv. V pražské veřejné univerzitní knihovně platil zákaz půjčovat knihy domů (s výjimkou univerzitních profesorů, jejichž absenční výpůjčky však byly od roku 1821 registrovány prezidiem gubernia). Knihy v univerzitní knihovně byly rozděleny do tří kategorií: díla nezávadného obsahu byla v čítárně přístupna komukoli, druhá kategorie knih pouze důvěryhodným osobám, půjčování titulů z třetí kategorie bylo pak přísně zakázáno.⁶¹

Cenzurní instance rovněž dodržovaly dohled nad agendou povinných výtisků pro knihovny. Poskytovat zdarma exemplář pražské univerzitní bibliotéce bylo nařízeno již guberniálním dekretem z roku 1781, s celorakouskou platností (vždy pro univerzitní či lyceální knihovnu v dané provincii) pak roku 1807 a znovu roku 1815 (opakování zákonných norem zde pravděpodobně svědčí o nedodržování předpisu). Od roku 1808 musel být další povinný výtisk zasílán dvorské knihovně ve Vídni. Vedle toho bylo předpisem z února 1795 nařízeno odevzdávání jiného výtisku na knižním revizním úřadě pro účely úřední kontroly, zda vydání odpovídá cenzurovanému rukopisu a škrtům v něm provedeným; z obdobného důvodu musel být od roku 1805 zasílán další výtisk policejnímu dvorskému úřadu (pro periodika platila tato povinnost již od roku 1802).⁶²

Zatímco se posuzování divadelních her určených k tisku institucionálně neodlišovalo od cenzury jiných rukopisů, posuzovali texty divadelních her určených pro inscenaci od roku 1843 úředníci pražského městského hejtmanství, instituce spjaté s výkonem policejní agendy v užším slova smyslu (na Moravě plnilo obdobnou funkci brněnské policejní ředitelství). První cenzurní instanci přitom tvořili divadelní ředitelé, kteří měli výslovně za úkol odstraňovat z textů dramát závadné pasáže, v případě Stavovského divadla představovala další stupeň stavovská divadelní komise. Vedle odstraňování politických narážek byly z textu her eliminovány pasáže pokládané za erotické či vulgární. Přístupnost

61) Zdeněk Šimeček: „Půjčovny knih a čtenářské společnosti v českých zemích a jejich působení do roku 1848“, *Československý časopis historický* 29, 1981, č. 1, s. 63–88; Čeněk Zíbrt (ed.): „Co vyprávěl P. J. Šafařík rodině o svém mládí a životu“, *Časopis Musea Království českého* 83, 1909, s. 233–291, 337–363, zde s. 285; Josef Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do roku 1848*, Praha, Obec pražská 1931; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 156–157; A. Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur*, cit. dílo, s. 374–379.

62) Zdeněk Šimeček: „Bibliografie období 1801–1848 a cenzura. (K problematice přípravy národní retrospektivní bibliografie 19. století)“, *Česká bibliografie* 3, 1963, s. 7–41, zde s. 30–34; Josef Volf: „K počátkům zasílání povinných výtisků novin a časopisů vídeňskému policejnímu úřadu (1802)“, *Časopis československých knihovníků* 2, 1923, s. 172–175.

František Ladislav Čelakovský v Pražských novinách o ruském carovi Kvůli poslední větě článku v *Pražských novinách* z 26. listopadu 1835, sarkasticky komentující projev ruského cara Mikuláše I. k varšavské deputaci, byl jeho autor F. L. Čelakovský zbaven redaktorského místa i suplentské pozice na univerzitní stolici českého jazyka a literatury. Cenzor novin, prezidiální sekretář Emanuel Hikisch, byl ze svého postu odvolán. Horečné vyšetřování bylo tehdy vyvoláno denunciací ruskému vyslanci ve Vídni, jejímž pravděpodobným původcem byl Václav Hanka.

Klademe tuto řeč památnou, o níž jsme se již v předešlém čísle zmínili, kteroužto měl ruský car k deputovaným varšavským, okřiknuv je jen na začátku, když oni k němu mluvit chtěli. Řeč tu podávají ministeriální noviny francouzské (*Journ. des Déb.*) a též všeobecné německé [tj. *Journal des Débats* a *Augsburger Allgemeine Zeitung*, PP], obdrževše ji cestou docela jinou. „[...] Z dvojího jedno sobě voliti můžete, pánové! jinéhoť vám nezbyvá: buďto setrvati v marném snárství svém o samostatném království, anebo pokojně žiti pod mým žezlem jakožto věrní poddaní. Zůstanete-li při těchto snech o stávající pro sebe národnosti, o samostatnosti Polska a všech podobných pošetilých zámyslech, tím větší neštěstí uvalíte na sebe. Já kázal tuto citadelu zříditi a ohlašuji vám, že při nejmenším bouření nad hlavami vašimi dám město rozbořiti, že za čas života mého více z rumu nepovstane. Nemilo mi, že takto k vám mluvit jsem přinucen; nemůžeť mocnáře těšiti, musí-li takto jednati se svými poddanými, avšak pro vaše dobré to činím. Na vás jest, pánové, chcete-li toho docíliti, by předešlé věci přišly v zapomenutí, a toho nejistější dosáhnete poslušenstvím ke trůnu mému. [...] Viztež sami, že Rusy uprostřed bouří všech, jimiž Evropa se zmítá, uprostřed bludného učení, jímž viklají se společnosti lidské, zůstaly silny a bez pošinutí. Věřte mi, pánové moje, že štěstím jest náležeti k této říši a ochrany její požívat. Bud'te pamětlivi toho, co vám nyní bylo řečeno!“ Noviny nadřečené strojí širé výklady na tuto řeč; máme však za to, že bez výkladu rozuměti se může, náležejíc do oné spisovny, kde se chovají řeči mívané před čtyřmi sty lety od tatarských chánů k ruským knížatům.

Zdroj: [František Ladislav Čelakovský]: „Rusy“, *Pražské noviny* 27, 1835, č. 92, 26. 11., s. 4; edice dokumentů k případu viz František Bílý, Václav Černý (eds.): *Korespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 4, *Dopisy z let 1849–1852*, sv. 1, Praha, Česká akademie věd a umění 1933, s. 216–255.

divadelních představení pro lidové publikum přitom vedla k tomu, že škrty v textech pro divadelní inscenace šly často nad rámec cenzurních zásahů do knižních vydání divadelních her. Policejní úředníci navštěvovali také divadelní zkoušky a dohlíželi na herecké ztvárnění; extempore na jevišti přitom byla zakázána. Teprve roku 1824 byl výkon divadelní cenzury centralizován podobným způsobem jako knižní cenzura a do jednotlivých provincií byly zasílány periodické seznamy her zakázaných ve Vídni.⁶³

Zákonný rámec habsburské monarchie zakotvoval v případě tisku či prodeje nepovolené knihy trestní odpovědnost nakladatele, respektive knihkupce. S výjimkou postihů za

63) Přehledově o divadelní cenзуře spolu s příklady jednotlivých zásahů a úprav (ovšem s nedostatečným rozlišením mezi cenzurními úpravami inscenačních předloh a tištěných textů) pojednává Adolf Scherl: „K nejstarším dějinám divadelní cenzury v Čechách“, *Divadelní revue* 25, 2014, č. 1, s. 7–18. Srov. dále Hana Zimmerhaklová: „Dvě roviny cenzurní praxe v počátcích Stavovského divadla“, *Kuděj* 9, 2007, č. 1/2, s. 32–47; M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 198–209; Dušan Uhlíř: „Rakouská cenzura, Grillparzer a král Otakar“, in Tomáš Borovský, Libor Jan, Martin Wihoda (eds.): *Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*, Brno, Maticе moravská 2003, s. 785–796; František Černý: „Tylovy zápasy s cenzurou“, in též: *Monology o Josefu Kajetánu Tylovi*, Praha, Univerzita Karlova 1993, s. 151–161. Cenзуře opery se věnuje Milan Pospíšil: „Österreichische Opernzensur in Prag: Gustave III und La Juive“, in Sebastian Werr (ed.): *Eugène Scribe und das europäische Musiktheater*, Berlin, LIT 2007, s. 122–152; též: „Meyerbeerovi Hugenoti v Praze a rakouská cenzura. K 150. výročí skladatelova úmrtí 2. května 1864“, *Divadelní revue* 25, 2014, č. 1, s. 32–44.

vědomý tisk spisu v zahraničí, o němž se zmíníme později, ovšem autor problematického díla neměl být postihován. Případy disciplinačních zásahů vůči literátům většinou souvisely se služebním postavením spisovatele vůči rakouskému státu, katolické církvi nebo s nimi souvisejícími organizacemi. K postihům vůči autorům cenzurně problematických spisů nebo literátům, kteří se dopustili cenzurních přestupků, tak mohlo docházet v případě konkurzů na učitelské, profesorské či knihovnické místo – takto byl negativně ovlivněn kariérní postup Václava Hanky, Františka Ladislava Čelakovského, Georga Norberta Schnabela či Simeona Karla Macháčka.

Přesto v některých případech problematické spisy mohly negativně ovlivnit i cenzurní posuzování dalších děl jejich autorů. Případová studie analyzuje publikační možnosti suspendovaného profesora náboženství na pražské filozofické fakultě Bernarda Bolzana, který byl nucen svá obsáhlejší teologická a filozofická díla psát do šuplíku anebo vydávat v zahraničí, většinou anonymně.⁶⁴ V jistém smyslu podobný je případ Františka Matouše Klácela. Třetí díl jeho spisu *Philosophie des Vernünftig-Guten dargestellt zur Nachhülfe für wissenschaftlich sich bildende Jugend* roku 1844 nejenom nebyl povolen cenzurou, ale posloužil rovněž jako záminka pro autorovu suspendaci z profesorské pozice v brněnském filozofickém semináři. Rovněž Klácel se v následujících letech uchýlil k publikaci spisů v zahraničí, a to většinou pod cizím jménem (alonymem).⁶⁵

64) Viz případová studie Petra Píši „Žádný nakladatel si na tom netroufá vydělat“. Bernard Bolzano mezi státní, církevní a strukturální cenzurou“, s. 317–331.

65) Srov. Zora Dvořáková: *František Matouš Klácel*, Praha, Melantrich 1976, s. 37–43; Miloslav Trapl: *František Matouš Klácel. Život a dílo*, ed. Miloš Trapl, Olomouc, Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 1999, s. 24–29.

Pod nožem cenzury byl zdar a vývoj novelistiky naší tak dalece nemožný, jak dalece nebylo osvícených a liberálních cenzorů, nad nimiž pak ještě jako vyšší instance Damoklův se vznášel meč policejního řízení. Prvotní patent cenzurní zněl i vzhledem k novelistice naoko dosti liberálně, ale měsíc po měsíci přicházely instrukce a dodatky, jimiž se stal posléze docela iluzorním. Román obzvláště v nich za pária v literatuře byl považován.⁶⁶

Ve svém literárněhistorickém přehledu české prozaické tvorby z roku 1863 nastínil Karel Sabina souvislost mezi cenzurou a pomalým vývojem české krásné literatury v předbřeznovém období, zvláště pak románu. Již jsme ukázali, že cenzurní předpis ze září 1810 zařazoval krásnou literaturu do kategorie spisů, které spadají do oblasti přísné cenzurní kontroly a „škodlivou četbu románů“ uváděl explicitně jako zavrženíhodný jev. Interní předpis pro cenzory z 28. listopadu 1825 konkretizoval dále jednotlivé kategorie „románů a ostatních podobných zábavných knih“, které měly být postiženy zákazem: blouznivé milostné romány, romány o géníích, které údajně narušují měšťanské poměry, romány s duchařskou, rytířskou či loupežnickou tematikou nebo obecně „onen druh knih, které bývají označovány slovem ‚román‘ v opovrženíhodném smyslu“.⁶⁷

Pro popis předbřeznové cenzurní praxe jsme odkázáni jednak na dobové seznamy zakázaných děl určené původně pro vnitřní úřední potřebu,⁶⁸ které uvádějí tituly zahraničních knih cenzurovaných stupněm *erga schedam*, *damnatur* či přísnějšími, dále tituly nečetných tuzemských knih, jež byly zákazem postiženy zpětně, a domácích rukopisů nepřipuštěných k tisku (ty tvoří přibližně 15 % zakázů; pod tuto kategorii spadají i díla, jimž nebylo umožněno opětovné vydání). Tyto seznamy obsahují povětšinou údaje o názvu, autorovi, nakladateli, místu a roku vydání knihy, respektive místu zamýšleného vydání rukopisu. Teprve od roku 1822 začaly být do centrálních katalogů soustavněji zaznamenávány zakazy rukopisů vynášené v Praze, ani od tohoto roku však nemůžeme pokládat seznam za zcela úplný.⁶⁹ Zavádějící mohou být rovněž pouhé kvantitativní údaje. Cenzurní posouzení se v předbřeznovém Rakousku totiž vztahovalo vždy na konkrétní vydání knihy, nikoli na titul jako takový. Vedle zakázaných knih tak mohly existovat povolené verze, v nichž byly závadné pasáže eliminovány.

66) Karel Sabina: „Novellistika a romanopisectví české doby novější“, *Kritická příloha k Národním listům* 1, 1863/1864, č. 10–12, s. 292–294, 325–330, 358–363, zde s. 358.

67) Cit. dle Norbert Bachleitner: „Die Zensur englischer und französischer Erzählliteratur in Österreich 1815–1848“, in též (ed.): *Quellen zur Rezeption des englischen und französischen Romans in Deutschland und Österreich im 19. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer 1990, s. 52–93, zde s. 56.

68) Projekt *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?* probíhající na Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft der Universität Wien zpřístupnil tyto seznamy formou internetové databáze na adrese <<http://univie.ac.at/zensur>>.

69) Do centrálních seznamů nebyl například zanesen soupis titulů zakázaných v Praze v listopadu 1844, u nějž policejní dvorský úřad přezkoumával, proč byly v Praze cenzurovány spisy v italském jazyce (AVA, PH, sign. 1450 ex 1845).

Vydání románu Waltera Scotta *Woodstock* Vedle francouzského překladu a lipského vydání německého Michaelisova překladu Scottova *Woodstocka*, jež byly v Rakousku zakázány roku 1826, vyšla ve Vídni a ve Štýrském Hradci celkem tři německá vydání tohoto historického románu, která rakouská cenzura k tisku povolila. Všechna tři byla přitom předtím zkrácena o pasáže, které cenzor či vydavatel pokládali za závadné. Srovnání lipského a vídeňského vydání téhož překladu ukazuje, že byly eliminovány promluvy a motivy, které by při líčení anglické revoluce mohly svědčit v neprospěch rojalistické strany, dále líčení snových vizí nebo zjevení duchů. Děj románu tak byl významově zploštěn: vyvážená motivace puritánských a rojalistických postav se výrazně posunula směrem k výrazné převaze ideálů rojalistické strany. Cenzurní čtení tak nebralo v potaz, že inkriminované výroky pronášejí románové postavy a že výstavba děje poskytuje sama o sobě dostatečné indicie k distanci vůči puritánské straně. V duchu osvícenských principů i intencí předpisu z roku 1810 se tedy počítalo s naivním čtenářem, který nedokáže plně rozlišovat mezi empirickou životní realitou a literární fikcí a který je schopen jednání postav bezprostředně napodobovat.

Zdroj: Norbert Bachleitner: „...der so nachtheiligen Romanen-Lektüre ein Ende zu machen! Der historische Roman und die österreichische Zensur im Vormärz am Beispiel von Walter Scott's *Woodstock*“, *Sprachkunst* 22, 1991, s. 35–48.

Seznamy zakázaných titulů neobsahují bližší informaci o motivaci cenzurního zákazu, kterou je možné na základě tohoto pramene pouze odhadovat. Tyto údaje obsahovaly cenzurní lístky, které jsou ovšem zachovány spíše sporadicky,⁷⁰ neboť byly spolu s ostatními materiály knižního revizního úřadu po jeho zrušení skartovány. Prakticky v úplnosti je naproti tomu zachován aktový materiál prezidia českého gubernia, pod jehož agendu spadaly především komplikovanější záležitosti. Jako pramen pro výzkum mohou dále sloužit originální rukopisy s původními cenzurními škrty, nacházející se v pozůstatostech autorů, a dobová korespondence.

Přehled zakázané produkce

Z literární produkce v českém jazyce uvádí seznamy zakázaných děl za roky 1810–1848 celkem 377 titulů (knih, rukopisů, článků pro časopisy, v některých případech i souborů drobných děl, jako například písní). Z tohoto počtu sedmnáct zahraničních děl a osm domácích, převážně starších tisků, bylo ohodnoceno stupni *erga schedam* či *damnatur*; zbylé tituly náleží zakázaným rukopisům nebo dílům, jimž bylo odepřeno povolení k novému vydání. V následující analýze přebíráme v případě zamítnutých rukopisů (jež mnohdy nikdy nevyšly a do dnešních dnů se nedochovaly, cenzurní záznam tak často představuje jediný pramen o jejich existenci) původní znění z cenzurního seznamu, upravujeme ovšem jejich pravopisné znění a napravujeme zjevné chyby, které často vznikaly vlivem toho, že úředníci, kteří seznamy prepisovali, nebyli znalí českého jazyka.⁷¹

70) Analýzu cenzurních lístků zahraniční beletrie z let 1810 a 1811, které se nacházejí v AVA, PH, kt. 344, sign. 97k ex 1811, podal Norbert Bachleitner: „Lesen wie ein Zensor. Zur österreichischen Zensur englischer und französischer Erzählliteratur im Vormärz“, in Peter Brockmeier, Gerhard Robert Kaiser (eds.): *Zensur und Selbstzensur in der Literatur*, Würzburg, Königshausen & Neumann 1996, s. 107–125.

71) Diplomatický přepis cenzurních záznamů zachovávající i původní chyby je možné nalézt v již zmiňované databázi *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <<http://univie.ac.at/zensur>>.

Nejhojněji zastoupenou skupinu záznamů tvoří náboženská literatura, obsahuje přibližně osm desítek náboženských písní, tři desítky modliteb, čtyři desítky kázání a jiných religiózních textů. Tomuto typu literatury se podrobněji věnuje případová studie.⁷² Tituly šesti desítek písní světského obsahu vykazují často typizované názvy kramářské produkce, jako například *Nová píseň pro mládence a panny*, *Nářek mláďenců pro svoji milenkou*, *Nová píseň k výstražce nevěrných milovníků*, či témata vyhledávaná pro svou atraktivitu jako *Truchlivá píseň o spáchané vraždě Kateřiny Brichta* [sic]. Důvody pro zákaz této kategorie rukopisů ležely často v oblasti ochrany veřejné morálky.

Osm desítek českých zákazů z oblasti českojazyčné krásné literatury sestává z dvanácti děl nesoucích žánrové označení drama či zpěvohra (např. *Božena, původní zpěvohra v pěti jednáních* od Františka Rajmana, zakázaná v lednu 1825), devíti básní nebo básnických sbírek, devíti původních a dvanácti přeložených próz; žánrové zařazení zbylých titulů není zcela zřejmé.

Mezi čtyřmi desítkami titulů odborné a populárně naučné produkce je zastoupeno deset knih a článků z oblasti historie (např. reedice Roykovy *Historie Velikého sněmu kostnického* nebo *Obraz středověku* od Františka Josefa Smetany), šest publikací věnujících se aktuálním společenským událostem (zvláště jazykové otázce), osm školních pomůcek (z toho hned šest učebnic jazyka, jako například *Antonína Mösra objasnění pravidel pravopisemnosti německé v nynější školní knize se nacházejících* či *Cvičení v mluvení jazykem českým i německým* od učitele na klatovské hlavní škole Jana Blahověsta Šmitta) a šest titulů z oblasti medicíny a veterinárního lékařství (*Něco o lékařství aneb Kratičké rozebrání všelikých léčivých způsobů, kterýchž od šedé starobylosti až do časův nynějších k uzdravování neduživých veřejně bylo přijato a povoláno* od Františka Xavera Korába, *Ponaučení o porodní pomoci při domácím dobytku, jeho neduhách a případnostech při a po porodě ze strany matky i mladého* od J. N. Skupina). Tituly dalších děl svědčí o snaze vytěsňovat z veřejného diskurzu pověrečnou tematiku. Zakázáno tak bylo nové vydání spisů *Planetář aneb Vysvětlení nebeských znamení a přirozenosti, Stoletý kalendář, to jest důmění hvězdárské* či *Pranostika sedlská neb Knížka o povětrí a správě*. V kontextu německojazyčné produkce z českých zemí můžeme zmínit obdobný zákaz spisu *Das entdeckte Geheimniß der Zahlenlotterie*. Pozoruhodné je, že za nevědeckou metodu byla cenzurními autoritami patrně považována i vodoléčba po způsobu Vincence Priessnitze, která byla v celorakouském kontextu tématem přibližně pěti desítek zakázaných knih či rukopisů. Jednotlivé zákazy se týkaly i pojednání o lázeňských pramenech, jako například spisu *Theoretische Würdigung der neu entdeckten Mineralquelle zu Bochotin* [sic, Lochotin] *bei Pilsen*.

Seznamy zakázaných knih a rukopisů neumožňují plošně identifikovat produkci v němčině nebo jiných jazycích pocházející z českých zemí. Pomocí údajů o místech zamýšlených vydání se podařilo registrovat celkem 173 německých, čtyři latinské, jeden polský a jeden francouzský titul (přehled české literatury od Karla Aloise Vinařického pro *Almanach de Carlsbad* vydávaný Jeanem de Carrem), vesměs rukopisy nebo reedice vydaných děl; tento seznam však zdaleka není úplný. Světské a náboženské písně, které v rámci českojazyčných zákazů dominují, jsou zde zastoupeny pouze v řádu jednotek,

72) Viz případová studie Hedviky Kuchařové „Náboženská literatura předbřeznového období pod drobnohledem. Cenzurní protokoly Hieronyma Josepha Zeidlera“, s. 289–303.

skupina modliteb a dalších náboženských textů čítá dvě desítky zákazů. Mezi nebeletristickou produkcí dominují téměř tři desítky zákazů aktuálních textů z oblastí politiky, práva a ekonomie, například v podobě článků do pražských či brněnských časopisů *Hesperus*, *Ökonomische Neuigkeiten* a *Geist der Zeit*. Ze dvou desítek naukových textů tvoří spíše menšinu ty, které se orientují na lidové čtenáře. Necelou desítku učebnic doplňuje šest popisů měst, jako např. *Beschreibung der k. Kreisstadt Leitmeritz, wie sie war und jetzt ist* St. W. Blumentritta či *Brünner Wegweiser für Geschäfts und Handelsleute und Reisende überhaupt* K. F. Heickera. Mezi šesti desítkami beletristických titulů převažují spisy humoristického charakteru s ne vždy zcela zřejmou žánrovou příslušností, jako *Bocksprünge, oder Possen über Possen, Schwänke, Schnurren, Anekdoten und lustige Einfälle, aus der hinterlassenen Handschrift des Küsters von Quarlequitsch*. K této skupině můžeme zařadit i zakázaný pokus o založení časopisu *Der Hanswurst oder das Journal zum Todtlachen* nebo příspěvky do časopisu *Erinnerungen an merkwürdige Gegenstände und Begebenheiten* (např. *Was wir bringen. Ein scherz- und ernsthaftes Prognostikon an unser Publicum* nebo *Anekdoten* od F. P. Beckera). Jednoznačně je možné žánrově identifikovat pouze dvanáct děl krásné prózy, dvě dramata a jednu příležitostnou báseň.

Co se týče literatury nepocházející z území habsburské monarchie, potvrzují seznamy zakázaných spisů, že krásná literatura dosud nepředstavovala autonomní pole, které by bylo oproštěno od cenzurních zásahů. V originále, překladu nebo adaptaci se tak na seznámech nachází na šest desítek vydání děl Waltera Scotta, šest desítek vydání knih George Gordona Byrona, devět děl Stendhala, na osm desítek vydání děl Eugène Suea, pět desítek titulů Balzacových a stejný počet Dumasových knih, čtyři desítky knih Victora Huga a stejně tak i knih George Sandové, čtená vydání děl Ludwiga Tiecka, Heinricha Zschokkeho, Heinricha Heina, Heinricha von Kleista, Jeana Paula nebo Novalise. Cenzurní pozornost, jaká byla v námi sledovaném období věnována beletrii, vynikne i z následujícího srovnání: zatímco v rakouských seznámech prohibit z let 1815–1848 se vyskytuje celkem 198 anglických, francouzských a německých vydání děl anglické výpravné prózy a 1 044 francouzských či německých vydání beletrie francouzské, za srovnatelně dlouhé období let 1863–1895 máme registrováno jen sedm zákazů francouzských románů.⁷³

Spíše sporadicky dochované cenzurní posudky zahraniční beletrie ukazují, že důvody pro zákaz představovalo například negativní znázornění duchovních, výtky vůči jednání příslušníků habsburské dynastie (včetně postav historických románů odehrávajících se ve středověku) či tematizace sebevraždy; zákazy jsou zároveň často zdůvodňovány nízkou estetickou hodnotou literárního díla nebo jeho jazykovými nedostatky.⁷⁴

Romantické motivy v populární i umělecké literatuře

Po tomto stručném přehledu je možné objasnit některé žánrové a tematické preference cenzury blíže. V rámci beletristických děl tvoří početnější skupinu přibližně dvě desítky českých a dvě desítky německých titulů, které svými názvy či žánrovým zařazením v podtitulu odkazují do oblasti romantické a sentimentální prózy s rytířskou, duchařskou nebo exotickou tematikou, postihované v souladu s cenzurními předpisy z roku 1810 a 1825

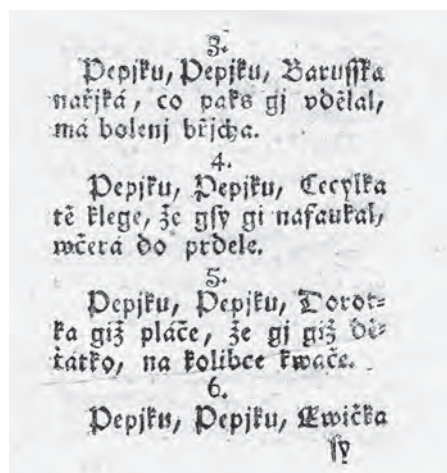
73) N. Bachleitner: „Die Zensur englischer und französischer Erzählliteratur in Österreich“, cit. dílo.

74) N. Bachleitner: „Lesen wie ein Zensor“, cit. dílo.

Erotická travestie a její distribuce Erotickou travestií populární písně *Pepíku, Pepíku*, vytištěné s cenzurním povolením pražským Jeřábkovým knihkupectvím, odhalila pražská policie v květnu 1827. Následně vyšetřování nás nechává nahlédnout do problematiky produkce a distribuce kramářských písní s obscenní tematikou. Policejní komisaři vypátrali podomní obchodnici Barbaru Krátkou zvanou Podskalská, jež se dozнала, že si opatřila text vulgárních slok této písně zpívaných venkovskými tkalci a harfeníky a prostřednictvím svého syna napsala dopis do tiskárny v Čáslavi, o níž jí bylo známo, že je schopna zájemcům vytisknout dodané texty bez cenzurního povolení. Po zaplacení devíti zlatých vídeňské měny obdržela za osm dní rys (480 listů) vytištěných písní, které distribuovala jednotlivým kramářkám, jež je dále prodávaly po pražských hostincích a tržnicích po dvou krejcarech (1 zlatý = 60 krejcarů, cena snídaně v pražské kavárně se pohybovala mezi pěti a dvaceti krejcarý). Policejní prohlídka u čáslavské knihtiskárny Reinhardtové odhalila tiskařskou formu shodující se s typy použitými při necenzurované písni, na základě čehož byla majitelka tiskárny odsouzena k pokutě 250 zlatých, tedy částce ležící na spodním okraji sazby vymezené trestním zákoníkem.

Informace o tom, že iniciátorka tisku a prodeje písní nebyla sama gramotná a musela si nechat vést korespondenci svým synem, je možná překvapivá, odpovídá ale jinému případu, kdy byl roku 1826 na česko-saské hranici v Krušných horách zadržen jistý Karl Friedrich Sättler, vojenský vysloužilce pašující do Rakouska duchařské brožury *Die Gespensterleiche oder der Schein trügt. Eine wahre Begebenheit*. Také Sättler, který se podle údajů ve svém cestovním pase živil prodejem knih po saských jarmarcích, byl analfabet.

Zdroj: NA, PG, 1826–1830, kt. 1434, sign. 16/47; srov. dále tamtéž, sign. 16/41; s chybným uvedením datace otištěno též in Jiří Hrubý [= Miloslav Novotný]: *Erotika českého období 1780–1850*, Praha, Z. Nožička 1928, s. 53–56; Karel Jaroslav Obrátil: *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*, díl 1, Praha – Litomyšl, Paseka 1999, s. 397–398; Jiří Traxler (ed.): *Písně krátké Jana Jeníka z Bratřic*, díl 1, Praha, Etnologický ústav 1999, s. 544–545.

(např. *Kamenný pes na Minikradi. Rytířská povídka z prvočasu, Historie o hraběti Jindřichovi a šťastném synu jeho* či *Reynold Dívosyn, vysvoboditel třech prodaných sester*). Podobnými kritérii mohly být hodnoceny i látky pohádek a pověstí – z roku 1840 pochází zákaz titulu *Pták Hamolet, pták Noh a liška Zrzek anebo Kouzedlnický ostrov* od jihlavského nakladatele Johanna Rippla (zakázáno v české i německé verzi), díla *Běh s čertem o základ, o čemž se povídá v jistém místě v Čechách* a povídky *Zlatý strom, ztracená voda a zaklená Nora*. O postupné proměně cenzurní optiky mohou vypovídat údaje o zákazu nového vydání starších spisů, příkladem může být text *Bílá paní v Jindřichovém Hradci. Vypravování z 15. století*, jenž byl podle záznamu cenzurního zákazu z roku 1832 vydán poprvé v Praze roku 1798.

Produkce populárních prozaických i písňových textů, jež často ležela na hraně cenzurně povoleného, se soustředila především do mimopražských nakladatelství a tiskáren, které mohly využívat slabšího úředního dohledu. Prominentním příkladem takového chování může být nakladatelství a tiskárna Aloise Josefa Landfrase v Jindřichově Hradci, tedy městeč ležícím mimo sídlo krajského úřadu (v takových místech neměly být na základě patentu z roku 1806 povolovány nové knihtiskařské podniky). S Landfrasovým nakladatelstvím, orientujícím se jednak na české prostředí, jednak na tisk drobných útvarů určených pro vídeňský trh a opakovaně vyšetřovaným kvůli porušení cenzurních předpisů,⁷⁵ byl spojen například Jan Josef Charvát, autor spisu *Kubíček z Buchenšteina. Kratochvilná povídka* (pravděpodobně adaptace díla Christiana Heinricha Spieße) zakázaného roku 1844 i titulů *Karolína aneb Lásky, stav neštěstí* a *Štěpnička*, nepovolených roku 1822, dále František Bohumil Tomsa, autor neschválené adaptace textu Franze Hoffmanna pod názvem *Vilím Tell. Historická povídka pro milou mládež* (zákaz 1847, knižně vyšlo 1850), Josef Procházka Devítský, autor adaptace Karla Gustava Nieritze s názvem *Obrovská bota* (zákaz 1845), a především Václav Rodomil Kramerius, jehož jméno je spojeno s celkem osmnácti českými a německými záznamy v seznamech zakázaných rukopisů, mimo jiné s tituly *Beschreibung der Gefangennehmung und Bestrafung des berühmten Räuberhauptmanns Milfait Fenko zu Vesprim* (1837), *Kratochvilná kronika o sedmi mudrcích* (1840), *Jenovéfa. Historické vyprávění hraběnky z Brabantu* (1841) či *Gräfin Perchta von Rosenberg, oder Die weiße Frau von Neuhaus. Eine Sage der Vorzeit* (1843). Některé ze zakázaných Krameriových textů vyšly po zrušení předběžné cenzury roku 1848; trojice děl neschválených roku 1827 pod souhrnným názvem *Narcisky pro krasotníky vlastenské* byla v Landfrasově nakladatelství vydána již roku 1830 (jedná se o díla *Dvořský blázen anebo Jediná nešťastná náhoda*, označené v cenzurních seznamech jako adaptace dle Ho[u]walda, *Bitva u Malplaketu aneb Mnohdy z největšího neštěstí také stálá blaženost pojde* a *Umrličí ruka anebo Zlé domnění častěji klame*). Německý rukopis *Die Schlacht bei Malplaquet oder: Oft entsteht aus dem größten Unglück auch dauerhafte Glückseligkeit* byl ovšem roku 1844 opět zakázán pražskou cenzurou.⁷⁶ V této skutečnosti nemusíme spatřovat proměnu cenzurní normy, jako spíše její neostrost – ostatně množství dalších Krameriových knížek lidového čtení z žánru rytířských a duchařských povídek či fantaskních pohádek bylo s povolením předběžné cenzury vydáno.

75) Srov. infobox „Tajné prostory u knihtiskařů a knihkupců“, s. 277.

76) Seznam Krameriovy produkce podává nejpodrobněji „Soupis Krameriových knížek lidového čtení“, in Václav Rodomil Kramerius: *Knižky lidového čtení*, eds. Ondřej Hausenblas, Jaroslava Janáčková, Lenka Kusáková, Praha, Odeon 1988, s. 317–320.

Nemalou část českojazyčné prozaické a dramatické produkce představovaly v období první poloviny 19. století překlady nebo volnější adaptace dobových populárních sentimentálních autorů, zvláště z německého jazykového prostředí. Cizojazyčné předlohy používali jak autoři knížek lidového čtení, tak autoři, kteří se obraceli na lidového čtenáře s cílem vychovat jej a zprostředkovávat mu pomocí textů nové hodnoty, přičemž součástí této snahy byla i agitace ve prospěch jazykově definovaného národního hnutí. Pokud se původní texty, pocházející často z protestantských částí Německa, mohly stávat objektem cenzurních zákazů, platilo to pak i pro jejich překlady a adaptace do češtiny. Příkladem mohou být díla literárně plodného a mezi čtenáři populárního švýcarského prozaika a dramatika Heinricha Zschokkeho, autora sentimentálních duchařských a rytířských příběhů, osvícenských moralistních povídek i liberálně orientovaných spisů vztahujících se k dějinám a současnosti Švýcarska, který byl v rakouských cenzurních seznamech zastoupen devíti desítkami titulů. Český převod jeho povídky *Pěkná uhlířka aneb Ctnost jest všude milovaná a nikde zavržená* nezískal hned třikrát povolení k tisku (v letech 1829, 1839 a 1840, vyjít ovšem mohl v letech 1811 a 1847); roku 1824 nebyla k tisku povolena reedice Hýblova překladu *Abelino, veliký zbojník. Smutná hra v pěti jednáních* a roku 1836 překlad povídky *Mrtvý host* z pera Františka Břetislava Trojana pro časopis *Erinnerungen* (přičemž následujícího roku byla, patrně po provedení úprav, povolena knižní verze). Příznačné je, že jak překlad Zschokkeho textu *Psaní z Islandu. Vojenské nehody pokojného. Kratochvilné čtení* od Václava Filípka, tak jeho soudobá časopisecká recenze se důsledně vyhýbaly uvádění jména autora původního textu.⁷⁷

Texty představitelů subjektivního romantismu⁷⁸ motivicky čerpaly z prvků cenzurně marginalizované triviální romantiky, tematizovaly iracionalitu nebo motivy sebevraždy. Zároveň se programově vztahovaly k německým či polským autorům, jejichž politické postoje kolidovaly s ideologií předbřeznového Rakouska. Báseň Karla Sabiny *Ku vzdáleným*, oslavující soudobé evropské básníky, obdržela sice povolení předběžné cenzury a vyšla v časopise *Květy*, zpětně však byla zabavena pražským městským hejtmanstvím, přičemž příslušný list musel být přetištěn s upraveným zněním, ve kterém musel jméno představitele Mladého Německa Heinricha Heina vystřídat francouzský romantický básník Alphonse de Lamartine a jméno revolučního písničkáře Pierra-Jeana de Bérangera musel nahradit dramatik Casimir Delavigne.⁷⁹ Autor básně byl policejně vyšetřován, stejně jako již předešlého roku pro povídku *Obrazy a květy snů* (*Květy* 1835), v níž použil výraz Mladá Čechie, odkazující k Mladému Německu i politickému hnutí Mladá Itálie.⁸⁰ Počátkem roku 1836 byl zakázán román Karla Hynka Máchy *Cikáni*, v únoru 1840 Sabinovy *Smíšené básně*, podané do cenzury pod pozměněným jménem Karel Sabinský, jejich přepracované

77) Srov. L. Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk*, cit. dílo, s. 347.

78) Nejnověji se definici tohoto typu romantické konstelace věnoval Dalibor Tureček: „Synopticko-pulzační model českého literárního romantična“, in též (ed.): *České literární romantično. Synopticko-pulzační model kulturního jevu*, Brno, Host 2012, s. 92–142, zde s. 126–132.

79) V původní verzi „I vám za Rýnem pozdravení sluje, / Kde **Victor Hugo** praporec vynáší, / Kde **Heine** na bratry své si stěžuje, / A **Béranger** nad národem se vznáší!“, v přetištěné verzi po konfiskaci „I vám za Rýnem pozdravení sluje, / Kde **Victor Hugo** praporec vynáší, / Kde **Lamartine** na věk zpustlý žaluje, / A **Délavigne** nad národem se vznáší!“. Karel Sabinský [= Karel Sabina]: „Ku vzdáleným“, *Květy* 3, 1836, č. 3, s. 17.

80) [Karel Sabina?]: „Bývalá censura“, *Svoboda* 3, 1869, č. 3–4, s. 75–78, 115–118, zde s. 117; Karel Kazbunda: *Sabina. Neuzavřený případ policejního konfidenta*, ed. Martin Kučera, Praha, Karolinum 2006, s. 32–35.

vydání – už pod autorovým plným jménem a s názvem *Básně* – mohlo vyjít roku 1841. Cenzurní obtíže byly patrně jednou z příčin, proč nevyšlo souborné vydání básní Václava Bolemíra Nebeského, avizované roku 1841.⁸¹ Vyjádření cenzorů k romantickým spisům mohlo být ovlivněno estetickým odsudkem nového uměleckého stylu z jejich strany. Výrok pražského beletristického cenzora P. J. Šafaříka týkající se posmrtné publikace spisů Karla Hynka Máchy tuto domněnku může dobře ilustrovat (byť neúspěch vydávání nakonec zavinil patrně nezáměr publika, nikoli cenzurní problémy):

Blýskavých bublin a cinkání a brinkání až hrůza mnoho: Villani, Mácha, tj. posthuma (v cenzuře), atd. atd. atd. – celé to haldy básní. Tyto básně na mne tak působí, jak pražské kolovrátky čili verkle, jež od rána do večera slyším (jakož ty básně z povinnosti čísti musím) – mohl by mne jimi ze světa vyhnati.⁸²

Historická témata v krásné i vědecké literatuře

V případě beletristického i vědeckého zpracování historických látek akcentovalo cenzurní čtení možnost aktualizace tématu a jeho potenciální závadnost z náboženského, politického či sociálního hlediska. Z tohoto důvodu byla jako problematická vnímána především zpracování husitských válek a českého stavovského povstání, byť byla ještě během koaličních válek husitská tematika využívána v zájmu rakouské propagandy. Obě periody se ovšem zároveň stávaly klíčovými prvky historického vědomí českého národního hnutí. Kolizi mezi zájmy národního hnutí a cenzurními hledisky můžeme vyčíst například z pamětí Václava Vladivoje Tomka:

Mezi jiným jsem toho času [tj. roku 1837, PP] spisoval delší článek pro *Květy*, který měl obsahovati přehled příběhů války husitské. Dne 12. listopadu jsem jej odevzdal panu Jaroslavovi Pospíšilovi. Práce ta však propadla u cenzury, ačkoliv byl cenzorem následkem úmrtí P. Zimmermanna od nedávna pan Šafařík. Na mé otázení, proč, krčil rameny a pravil, že jsou takové jeho instrukcí.⁸³

Báseň Františka Šíra *Bitva na Žižkově u Prahy* (1817), volná adaptace básně *Lützow's wilde verwegene Jagd* z pera Theodora Körnera, nemohla být tištěna a byla šířena pouze formou rukopisných opisů; vydána mohla být až ve chvíli, kdy Šír v úpravě pro almanach *Dennice aneb Novoročenka na r. 1825* postavu Žižky nahradil Jaroslavem ze Šternberka, údajným vítězem nad Tatary v bitvě u Olomouce.⁸⁴ Slovo „husita“ bylo odstraňováno i z návrhu deklinační pomůcky pro žáky triviálních škol.⁸⁵

81) V dopise Janu Krouskému b. d. [po 26. 6. 1842] psal Nebeský: „Moje básně nemůžou vyjít, poněvadž a jelikož mi cenzura mnoho vymazala.“ V dalších letech Nebeský na vydání sbírky marně hledal nakladatele. Srov. in Josef Vítězslav Šimák (ed.): *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel (1840–76)*, Praha, Československá akademie zemědělská 1932, s. 50; Josef Hanuš: *Život a spisy Václava Bolemíra Nebeského*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1896, s. 49–53.

82) P. J. Šafařík F. M. Klácelovi 9. 11. 1843, cit. dle Oldřich Králík: „Mácha na posmrtné cenzuře“, *Časopis Matice moravské* 67, 1947, s. 78–116, zde s. 95–96.

83) Václav Vladivoj Tomek: *Paměti z mého života*, sv. 1, Praha, František Řivnáč 1904, s. 109.

84) Antonín Truhlář: „Josef Chmela. Pokus životopisný“, *Časopis Musea Království českého* 56, 1882, s. 3–25, 185–201, 353–363, zde na s. 194 otištěna druhá strofa básně v původním a pozměněném znění.

85) NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 2919 ex 1823.

Odmítána byla odlišná interpretace událostí třicetileté války, jež mohla vrhat špatné světlo na habsburský panovnický rod. Z toho důvodu nebyl roku 1822 k tisku připuštěn rukopis práce Johanna svobodného pána von Stentzsche *Leben und Thaten des Wenzel Albrecht Eusebius von Waldstein. Herzog von Friedland*, pokoušející se o rehabilitaci Albrechta z Valdštejna;⁸⁶ ze stejného důvodu byla o osm let později zakázána (*erga schedam*) berlínská edice Friedricha Förstera *Albrechts von Wallenstein, des Herzogs von Friedland und Mecklenburg ungedruckte, eigenhändige vertrauliche Briefe und amtliche Schreiben aus den Jahren 1627 bis 1634*.⁸⁷ Z cenzurních důvodů nevyšlo ani prozaické zpracování dějů okolo bitvy na Bílé hoře z pera píseckého gymnaziálního prefekta Josepha Schöna, zamýšlené u příležitosti dvousetletého výročí této události. Autor se rozhodl látku přepracovat do podoby série dvou dramát, „protože mnoho nepříjemně znějícího pak nebude připisováno autorovi, ale promlouvajícím postavám“.⁸⁸ Strategii pro příznivé cenzurní vyjádření představovalo rozhodnutí, že výtěžek z prvního dílu zamýšlené série, nazvaného *Katharina von Wartenberg* (1821), věnuje autor ve prospěch českolipských a mosteckých pohořelých. Avšak vzhledem k tomu, že dílo nebylo propagováno pomocí guberniálních úřadů, jak bylo u podobných dobročinných vydání běžné, utrpěl Schön finanční ztrátu a od sepsání druhého dílu ustoupil.

Román Karla Sabiny, týkající se života pozdějšího husitského vojevůdce, byl z cenzurních důvodů přepracován údajně pětkrát. Původní německá verze s názvem *Johann Žižka von Trocnow u. vom Kelch, Anführer der Taboriten, historisch-romantisches Gemälde* byla (podobně jako vědecké spisy z oboru historie) posuzována nejen pražským cenzorem Šafaříkem, ale i policejním dvorským úřadem ve Vídni. V srpnu 1842 pak byla zamítnuta z toho důvodu, že k cenzurnímu posouzení nebylo dosud předloženo celé dílo, přičemž vídeňské stanovisko upozorňovalo na politickou závažnost historického zpracování období náboženských nepokojů. Další úpravy svědčí o snaze odstraňovat kontroverzní témata přinejmenším z názvu: v září 1842 tak byl rukopis nazván *Žischka, ein romantisches Gemälde*, roku 1844 nakonec vyšel jako cyklus povídek pod neutrálním názvem *Obrazy ze 14. a 15. věku*, přičemž vydávání zůstalo – snad opět z cenzurních důvodů – po vytištění čtyř dílů ze zamýšlených šesti nedokončeno.⁸⁹

Politická a náboženská hlediska však nehrála roli pouze u historické beletrie, nýbrž i u odborné literatury nebo u výtvarných znázornění postav z husitského období. Zakázány byly například litografické portréty husitských vůdců určené pro časopis *Dobroslav* (1821) či fresková výzdoba sálu pražského Belvederu znázorňující bitvu u Lipan a další okamžiky husitských dějin. Albert Jäger, profesor dějin na vídeňské univerzitě, v posudku tohoto

86) NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 4973 ex 1822, 119 ex 1823; srov. Josef Volf: „Zákaz Stentzschova Valdštiny“, *Čas* 28, 1914, č. 34, Hlídka Času 9, s. 6.

87) NA, PG, 1826–1830, kt. 1431, sign. 16/14, č. 146 ex 1830.

88) „[...] weil da manches unangenehm Klingende nicht dem Auktor, sondern den redenden Personen zugerechnet wird.“ Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Václav Hanka, Joseph Schön Václavu Hankovi 6. 9. 1823.

89) NA, PG, 1841–1845, sign. 16/13, č. 4907 a 5300 ex 1842; K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 51–53. Miroslava Tučková: „Nově objevené dílo Karla Sabiny“, *Slovesná věda* 4, 1951, s. 67–70, a Michal Charypar: *Karel Sabina: „epigon“ a tvůrce*, Praha, Academia 2010, s. 121, se domnívají, že čtvrtý díl série, *Čišíník*, který je dnes znám z jediného neúplného exempláře, byl po vytištění zkonfiskován cenzurou. Tuto domněnku se však nepodařilo doložit archivními prameny úřední povahy.

Böhmische Dörfer Daniela Uffo Horna Problematika možné aktualizace historické látky se týkala i posouzení povídkové sbírky *Böhmische Dörfer* českoněmeckého literáta Daniela Uffo Horna, která vyšla bez povolení rakouské předběžné cenzury v Lipsku roku 1847. Vídeňský cenzor Johann Gabriel Seidl, sám známý básník, který byl pověřen následnou cenzurou vydané knihy, upozorňoval zvláště na povídku *Der Bauernesel*, pojednávající o rolnickém povstání na Hornově rodném Trutnovsku roku 1775, a povídku *Der Paschhampel*. Akceptoval, že v rámci logiky děje mohou postavy z lidových vrstev pronášet kritická slova na adresu kněží, panských úředníků či celní strážce, za nepřijatelné však považoval, pokud se s takovými postoji ztotožňoval vypravěč nebo pokud děj umožňoval aktualizaci do současnosti. Upozorňoval dále na příliš hrubé výrazy, překračující hranici populárního a bližší se až lascivnímu. Přesto pokládal knihu za méně závadnou, podle něj totiž necílila na lidového čtenáře, ale naopak předváděla svět lidových vrstev vzdělanějšímu publiku, z toho důvodu doporučoval mírnější cenzurní omezení stupněm *transeat*. Na policejním dvorském úřadě však byl cenzorův návrh především z obavy před aktualizací vyprávění o rolnických nepokojích zpřísněn na zákaz *erga schedam*. Nařízené vyšetřování autora kvůli zahraničnímu tisku bez cenzurního povolení přerušil příchod revoluce v březnu 1848.

Zdroj: Julius Marx: „Uffo Daniel Horn. Beiträge zu seiner Biographie“, in Karl Lechner (ed.): *Festschrift zum 70. Geburtstag von Adalbert Klaar und Herbert Mitscha-Märheim*, Wien, Verein für Landeskunde von Niederösterreich und Wien 1970 (*Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge, 38), s. 352–358, zde i přetisk cenzurního lístku; NA, PG, 1846–1849, kt. 2231, sign. 16/94.

projektu označil husitství za počátek dvoustletého revolučního ruchu v Čechách, který vyústil ve svržení habsburské dynastie roku 1619. Do připravovaného slovanského panteonu u Liběchova, financovaného vlasteneckým mecenášem a majitelem zdejšího panství Antonínem Veithem, nepovolila státní kancelář roku 1843 umístit sochy Žižky a Husa mezi portréty českých velikanů; roku 1834 nebyla povolena sbírka na zřízení Husova a Jeronýmova pomníku v Kostnici.⁹⁰

Do zdoluhavého konfliktu s cenzurou se ve třicátých a čtyřicátých letech dostal František Palacký při vydávání svých *Geschichte von Böhmen*, ke kterým se vyjadřovali jak teologický cenzor policejního dvorského úřadu z hlediska znázornění církevních dějin, tak státní kancelář z politického ohledu. Vůči prvnímu dílu pojednávajícímu o dějinách do konce 12. století vznesly obě cenzurní instance pouze dílčí připomínky, které vedly ke zmírňování formulací o poměrech v raně středověké církvi a k odstraňování náznaků demokracické představy o svrchovanosti lidu v knížecích Čechách. Rovněž cenzura druhého dílu týkajícího se dějin třináctého a čtrnáctého století proběhla prakticky bez problémů. Naproti tomu v případě prvního svazku třetího dílu mířily cenzurní připomínky proti celkové koncepci Palackého výkladu vlády Václava IV. a působení Jana Husa. Vídeňský cenzor pro teologickou literaturu, profesor starozákonní teologie Josef Scheiner, sice uznával, že Palacký jako protestant nemůže psát z pozice katolické věrouky, podotýkal ovšem, že se jedná o oficiální historiografické dílo určené převážně pro katolické čtenáře,

⁹⁰) AVA, PH, kt. 1582, sign. H 82 ex 1844; Karel Kazbunda: „Karel Havlíček a c. k. úřady v době předbřeznové“, *Český časopis historický* 32, 1926, č. 1–3, s. 33–61, 299–334, 542–569, zde s. 60; NA, PGT, 1819–1848, kt. 13, sign. H 57; srov. též Taťána Petrasová: „Mystifikace nebo vážná hra. Liběchovský Slavín“, in Martin Hrdina, Kateřina Piorecká (eds.): *Historické fikce a mystifikace v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 33. ročníku sympozia k problematice 19. století. Plzeň, 21.–23. února 2013*, Praha, Academia 2014, s. 157–165.

a zásadně proto odmítal jakékoli historické argumenty, které by relativizovaly odsouzení Jana Husa jako kacíře. Polemizoval dále s Palackého úvodní úvahou o tom, že se v Čechách na počátku 15. století poprvé projevil střet katolictví a protestantství, protože by podle něj u čtenářů mohla vést k náboženské vlažnosti a lhostejnosti. Státní kancelář pak sice připojila další připomínky týkající se interpretace odchodu Němců z pražské univerzity, kde se prý projevil přílišný sklon autora k „čechismu“ na úkor německého elementu, se Scheinerovým návrhem na úplný zákaz Palackého díla se však neztotožnila.

Palacký vyhověl značné části cenzorových připomínek, rozhodně se však ohradil proti stanovisku, že katolické pojetí nevyhnutelně vyžaduje odsoudit předem a bezpodmínečně všechny Husovy činy a záměry a potlačovat příznivé argumenty pro jeho osobu, i když jsou historicky spolehlivé. Argumentoval dále, že příslušné kapitoly svého díla četl ještě před jejich odevzdáním do cenzury svým pražským katolickým přátelům s prosbou, aby ho upozornili na místa, která by u zbožných katolíků mohla vyvolávat nevoli. Tón odvolání vůči cenzurnímu verdiktu vysloužil Palackému formální výtku, příslušný díl však mohl být po dílčích cenzurních škrtech roku 1845 vydán. Jinak tomu bylo u Palackého spisu *Předchůdcové husitství v Čechách*, který byl na základě argumentů pražské arcibiskupské konzistoře i vídeňské teologické cenzury koncem roku 1844 fakticky zamítnut.

V případě *Dějín* i dalších textů, o jejichž vydání Palacký usiloval z pozice sekretáře Královské české společnosti nauk, měl historik oproti svým současníkům výhodu díky příznivým osobním stykům se špičkami guberniální i státní správy. V Palackého prospěch tak intervenoval mimo jiné státní ministr a někdejší nejvyšší purkrabí pražský hrabě František Antonín Kolovrat-Libštejnský, který varoval před následky eventuálního úplného zákazu Palackého díla. V opačné situaci se Palacký ocitl později, v padesátých letech, kdy byl sice vytěsněn ze společenského života a žil pod neustálým policejním dohledem, avšak respekt před jeho vědeckou autoritou nakonec uchránil jeho dílo před cenzurními zásahy.⁹¹

Náboženská témata

Cenzurní aktivity v rámci témat vztahujících se k náboženství se týkaly jednak ochrany důstojnosti katolické církve coby jednoho z hlavních pilířů předbřeznového státu, jednak očisty katolické věrouky, a to od vlivů racionalistické filozofie i od pozůstatků přepjaté barokní citovosti.⁹² Cenzurní úpravy vedly například k eliminaci postav duchovních z her určených pro rakouská jeviště, aby výroky jimi pronášené nemohly být vnímány jako znevažování duchovního stavu.⁹³ K tisku nebyla dále roku 1841 povolena korespondence kně-

⁹¹ Jiří Kořalka: *František Palacký (1798–1876). Životopis*, Praha, Argo 1998, s. 164–165, 191–192, 201–202, 213–216, 219, 221–228, 324; Jiří Štaif: *František Palacký. Život, dílo, mýtus*, Praha, Vyšehrad 2009, s. 122–129; Karel Köpl: „Palacký und die Censur“, in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Maticе česká 1898, s. 646–688; Josef Volf: „Palackého dějiny a censura“, *Časopis Musea Království českého* 87, 1913, s. 157–158.

⁹² Srov. např. NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 3743, 6060 ex 1825 ohledně cenzurního řízení o českém překladu knihy Johanna Hübnera *Geistlicher Schatz des Königreichs Böhmen*, která popisovala svatovítský chrám a kapitolu. Cenzor Zeidler se vyslovil proti povolení překladu knihy, původně vydané roku 1722, protože je velká část popisovaných relikvií sice uctívána věřícími, ovšem zjevně nepravá.

⁹³ Srov. obdobně Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Staatskanzlei (StK), Notenwechsel mit der Polizeihofstelle, kt. 17, nota státní kanceláře z 2. 10. 1838 týkající se posuzování

ze Josefa Vlastimila Kamaryta a řádové sestry Marie Antonie chystaná jejich společným přítelem F. L. Čelakovským, v níž tematizace lásky k národu přerůstala v náznaky platonického milostného vztahu mezi oběma protagonisty. Z třetího čísla almanachu *Vesna* na rok 1839 byla cenzurním zásahem P. J. Šafaříka odstraněna povídka *Slib* od Karla Tupého (Boleslava Jablonského), tematizující beznadějnou lásku klášterního novice a vykazující autobiografické prvky. Naproti tomu báseň *Oběť* ze stejného ročníku almanachu, rovněž s erotickými motivy, v níž bylo téma konfliktu lásky a křesťanství zasazeno do doby christianizace pohanů, cenzurou problematizována nebyla.⁹⁴

Specifické bylo postavení protestantské literatury. Toleranční patent z roku 1781 umožňoval kalvinistům a luteránům veřejně se hlásit ke své víře či účastnit se bohoslužeb, určitá diskriminační opatření (mj. záležitosti smíšených sňatků) však znesnadňovala přechod obyvatel katolické víry k protestantství. Protestantské bible i další náboženská literatura určená evangelíkům byly stále tištěny v tradičních centrech pobělohorské emigrace (Berlín, uherský Kysek – dnes Köszeg v západním Maďarsku). Na jejich výrobu a distribuci přitom přispívala londýnská biblická společnost, díky čemuž mohly být pokoutně prodávané evangelické bible levnější než bible katolické. Breve papeže Pia VII. z června a září 1816 katolíkům četbu takových biblí zakazovala – oproti katolickým biblím totiž nezahrnovaly deuterokanonické knihy Starého zákona, lišily se v detailech překladu a v neposlední řadě jejich paratexty obsahovaly výpady vůči katolické církvi. V síti policejního vyšetřování uvízl roku 1817 dobrušský kupec František Vladislav Hek, předobraz hrdiny Jiráskova románu, který vešel prostřednictvím svého syna zaměstnaného v Berlíně do kontaktu s tamní biblickou společností a stovky kusů berlínských biblí distribuoval mezi východočeské evangelíky i katolíky. Do dlouhého vyšetřování byl tehdy zatažen i královéhradecký literát, profesor tamního bohosloveckého semináře Josef Liboslav Ziegler a další členové jeho vlastenecké skupiny (v používání vlasteneckých jmen spatřovaly úřední orgány indicii k existenci tajného spolku). V konečném výsledku však toto vyšetřování nebylo zakončeno žádným postihem.⁹⁵

Cenzurní stanoviska vůči evangelickým tiskům vydávaným na českém území zdůrazňovala na jednu stranu právo hájit odlišná teologická stanoviska než ta vyznávaná katolickou církví, na druhou stranu však nedovolovala, aby se protestantské tisky vůči katolické věrouce polemicky vymezovaly. Z toho důvodu bylo roku 1830 zamítnuto kázání seniora chrudimského seniorátu Josefa Nešpora *Může-li být? Je-li? Církev samospasitelná?* a o tři roky později kniha *Vyznání a vysvětlení víry čisté křesťanské. K vzdělání a probuzení církve Boží české reformované*. Úsilí o tlumení konfesijních polemik však bylo praktikováno i opačně – z článku pro *Časopis pro katolické duchovenstvo*, nazvaného v rukopise *Aforismy z mnohotvarného bohoslovného čtení vybrané*, nařídil roku 1833 teologický cenzor H. J. Zeidler odstranit výpady vůči nekatolíkům, kteří by se vůči nim nemohli bránit.⁹⁶

pražské adaptace opery *L'ambassadrice* od Eugèna Scribea: má být odstraněna zmínka o tom, že postava markýze Valberga je diplomatem, při eventuálním uvedení adaptace na vídeňské scéně by se jejím chováním mohli cítit dotčeni příslušníci místních diplomatických sborů.

94) František Bačkovský: „K dějinám českých almanachů“, *Vlast* 5, 1888/1889, č. 1–9, s. 29–37, 120–128, 198–207, 241–246, 321–328, 401–410, 481–486, 561–568, 641–646, zde s. 242.

95) Josef Johanides: *František Vladislav Hek*, Praha, Melantrich 1976, s. 217–227, 243–260, 302–319.

96) Hedvika Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera. Příspěvek k cenzorské praxi v době

Cenzurní omezení postihlo i soubor kázání Jana Kollára *Nedělní, sváteční i příležitostné kázně a řeči*. Ten vyšel roku 1831 v peštském nakladatelství Trattner – Karoli, tedy mimo hranice cenzurního systému západní části monarchie, a před zahájením prodeje v Čechách musel být tisk prověřen pražskou cenzurou. Cenzor H. J. Zeidler ve svém posudku většinu obsažených kázání ocenil, vymezil se však proti letným zmínkám o (protestantských) biblických společnostech a o svobodě psaní. Nesouhlasil pak především s kázáním *Že nesnášenlivost nemáme snášeti*, jehož hlavní myšlenka může podle cenzora vést k mnohým nedorozuměním. Z toho se přiklonil k omezení distribuce pomocí stupně *transeat*.⁹⁷

S nesouhlasným pohledem katolické církve se střetávala i postupná snaha českého prostředí o integraci Jana Amose Komenského, biskupa neuznávané Jednoty bratrské, do národního panteonu. Příznačné je, že cenzurní povolení bylo v předbřeznové době upíráno i těm spisům, které byly v Čechách či na Moravě vydány během období josefinské náboženské tolerance nebo následujících desetiletí. Nové vydání *Labyrintu světa a ráje srdce* připravené Janem Nejedlym bylo roku 1808 zamítnuto pražskou cenzurou, mohlo však vyjít následujícího roku díky povolení vídeňského cenzora (patrně Josefa Valentina Zlobického). Roku 1823 královéhradecký biskup ve zprávě o sektářích své diecéze kritizoval, že je text *Labyrintu* volně dostupný k prodeji v Pospíšilově nakladatelství, neboť tato „satira na všechny stavy, bičující všechny duchovní a světské pořádky, kritizující stejně církev, její úsilí a služebníky, jako i všechny instituce světského a občanského svazku“,⁹⁸ je prý vyhledávána náboženskými blouznivci. Biskupova stížnost se opírala o podrobnou zprávu radhoštského lokalisty Fr. Müllera, který upozorňoval zvláště na fakt, že kniha není psána v „jazyce vzdělanců“, české vydání tudíž může jen posílit zatvrzelost českého sedláka. Po opětovném cenzurním posouzení bylo Nejedlého vydání roku 1825 zakázáno stupněm *damnatur*. Ve stejnou dobu paradoxně vystupoval Jan Nejedlý v roli cenzora vůči jinému Komenského spisu *Praxis pietatis*, který zamýšlel tiskem vydat Jan Hostivít Pospíšil. Několikaleté projednávání případu skončilo roku 1826 zamítavým verdiktem po vyjádření teologického cenzora Hieronyma Josepha Zeidlera i prezidia českého gubernia, které upozornilo na „zhoubné tendence díla zvláště s ohledem na zásady katolické církve“ i na fakt, že by kniha v českém jazyce negativně ovlivnila zvláště lidové čtenáře.⁹⁹

Ani pokusy Aloise Vojtěcha Šembery o vydání *Labyrintu* v letech 1838 a 1843 nebyly úspěšné, neboť dílo podle cenzurního náhledu snižovalo autoritu vyšších vrstev společnosti a bylo nábožensky závadné. Při posuzování Komenského *Didaktiky* se roku 1847 pražský cenzor P. J. Šafařík sice vyslovil pro vydání spisu se zohledněním škrtů navržených Maticí českou, vídeňský policejní dvorský úřad však s ohledem na antikatolickou

předbřeznové“, *Knihy a dějiny* 18–19, 2011–2012, s. 39–53, zde s. 50–51. Jedná se patrně o článek Františka Aloise Vacka „Aforismy z rozličných bohoslovných a i jiných spisovatelů“, *Časopis pro katolické duchovenstvo* 6, 1833, č. 3, s. 464–474.

97) H. Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera“, cit. dílo, s. 51; srov. Jan Kollár: *Nedělní, sváteční i příležitostné kázně a řeči*, Pešt, Trattner a Karoli 1831, s. 308–320.

98) Milan Švankmajer: „K zákazu ‚Labyrintu světa‘ r. 1825“, *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského (Acta Comeniana)* 18, 1959, s. 169–171, zde s. 169.

99) Milan Švankmajer: „Pospíšilův pokus o vydání *Praxis pietatis* r. 1823“, *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského (Acta Comeniana)* 18, 1959 s. 74–75; František Bařha: „Snaha Jana Hostivíta Pospíšila o vydání J. A. Komenského ‚Praxis Pietatis‘“, *Královéhradecko* 17, 1939/1940, č. 5, s. 65–67.

tendenci celého díla i vzhledem k osobě autora, vnímaného jako hlava náboženských sektářů, vydání zamítl.¹⁰⁰ Stupněm *damnatur* bylo ve čtyřicátých letech zakázáno i drážďanské vydání *Praxis pietatis a Historia o těžkých protivěnstvích církve české* vydaná ve slezském Hirschbergu (dnešní Jelenia Góra). Na druhé straně ovšem bylo roku 1823 centrální vídeňskou cenzurou povoleno J. L. Zieglerovi vydat Komenského práci *Umění kazatelské*, roku 1842 vyšlo v tiskárně Anny Špinkové *Moudrého Katona Mravná poučování*. Pětijazyčné vydání díla *Orbis pictus* Josefem Chmelou z roku 1833 získalo dokonce polooficiální charakter díky tomu, že subskripce na něj probíhala pomocí zemských i církevních úřadů.¹⁰¹

Ochrana cti jednotlivce i společenské morálky

Předpis z roku 1810 zakazoval rovněž hanopisy a přehnanou osobní kritiku. *Veliký pátek* F. V. Heka z roku 1820, adaptace *Postyly české* humanistického kanovníka Tomáše Bavorovského, mířil při podobenstvích kritizujících zlořády maloměstské společnosti na Hekovy odpůrce v městské správě v Dobrušce; bývá proto označován za první pamflet v novočeské literatuře. Městský právník Jan Jettmar sepsal obsáhlou stížnost krajskému magistrátu, v níž v duchu přísloví o potrefených husách dokazoval, že kritizované hříchy jsou v knize adresně směřovány vůči němu a jeho společníkům. Vyšetřování vedlo k zabavení a zničení neprodaných exemplářů, k čtyřtýdennímu trestu vězení pro autora pamfletu a zároveň k napomenutí konzistorního a světského cenzora, kteří rukopis knihy povolili k tisku.¹⁰²

Rozsah cenzurního vlivu na moderování dobových literárních polemik můžeme v některých případech jen tušit. Příznačné je vyjádření Františka Šíra v dopise K. A. Vinařickému týkající se polemiky mezi časopisem *Květy a Česká včela* roku 1834: „Páni redaktorové 4 časopisů prý by se servali, kdyby nebylo cenzury mezi nimi.“¹⁰³ Roku 1827 zasáhl profesor teologie Maximilian Millauer do polemické reakce Antonína Jungmanna na Dobrovského kritiku pravosti básně *Libušin soud* ve vídeňském *Jahrbücher der Literatur*. Rozsah

100) A. V. Šembera F. M. Klácelovi 6. 3. 1844, in Zdeněk Fišer (ed.): *Korespondence Aloise Vojtěcha Šembery*, díl 3, *Listy Klácelovi*, Vysoké Mýto, Regionální muzeum Vysoké Mýto 2003, s. 148; Josef Hendrich: „Jak odůvodnila censura zákaz Didaktiky Komenského“, in *Pedagogický sborník na počest Otakara Káderna*, Praha, Škola vysokých studií pedagogických v Praze 1930, s. 264–266.

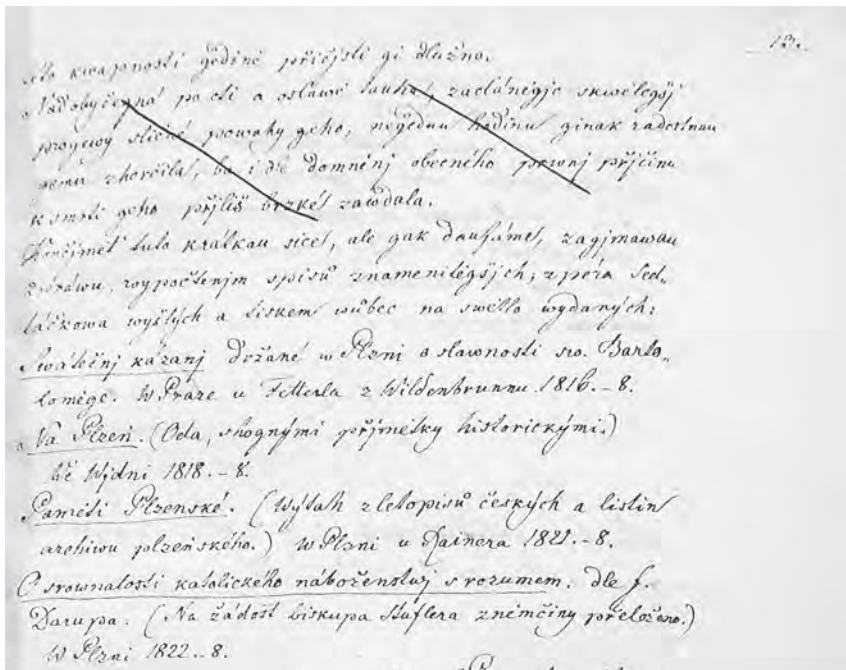
101) Josef Pešek: „Josef Chmela a jeho vydání Komenského ‚Světa v obrazích‘“, *Česká revue* 21, 1928/1929, s. 17–20, 97–99, 151–153, 210–215, 268–271; NA, PG, 1831–1835, kt. 1639, sign. 16/13; NA, České gubernium – Publicum, 1826–1835, kt. 8526, sign. 95/643. Díky guberniální podpoře bylo během prvních čtyř měsíců odebráno 5 300 výtisků díla.

102) J. Johanides: *František Vladislav Hek*, cit. dílo, s. 271–285; Jan Jakubec: „F. Vl. Heka ‚Veliký pátek‘“, *Sborník filologický* 7, 1922, s. 89–99. Za povšimnutí stojí i posuny v rámci textu postily, které byly motivovány proměnou společenského (a snad i cenzurního) rámce od 16. do 19. století: Hek ve své adaptaci vypouštěl pověřená místa a popisy pekelných trestů a zmírňoval též protizidovské výpady.

103) František Šír K. A. Vinařickému 5. 6. 1834, in Václav Otakar Slavík (ed.): *Karla Aloisa Vinařického Korrespondence a spisy pamětní. Na památku stých jeho narozenin*, díl 2, *Korrespondence od roku 1833–1849*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1909, s. 84; ke kontextu srov. Kateřina Piorecká: „Dobrodružství cestujících. Model polemiky ve třicátých letech 19. století“, in Kateřina Piorecká, Ivo Navrátil (eds.): *Karel Jaromír Erben a úloha paměťových institucí v historických proměnách. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 15.–16. dubna 2011 na Malé Skále*, sv. 2, Semily, Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Státní okresní archiv Semily – Pekařova společnost Českého ráje v Turnově 2011 (*Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 14), s. 108–118.

Cenzurní škrť v nekrologu Josefa Vojtěcha Sedláčka Eliminace negativních zmínek o osobnostech mohla postihnout i žánr nekrologu, jak ukazuje cenzurní škrť v životopise Josefa Vojtěcha Sedláčka, který sepsal Jan Jindřich Marek pro *Časopis Českého muzeum*. Vedle zobrazené věty přikazovalo cenzurní rozhodnutí eliminovat potenciálně problematické zmínky o ruském carovi, například místo, kdy byla Sedláčkova nepořádnost demonstrována na brilantovém prstenu darovaném carem Alexandrem, který se měl válet mezi učenovým obnošeným šatstvem. Příznačný je rovněž škrť slova „širý“ ve větě „Ztráty jeho [tj. Sedláčka, PP] příliš časně želí celé město, mládež, chudina i vlast naše širá, jenž [sic] nemnoho takových synů, jakž on byl, počítá.“ Tím měla být odstraněna potenciální interpretace v duchu myšlenek slovanské vzájemnosti.

Zdroj: Knihovna Národního muzea, Oddělení rukopisů a starých tisků (KNM ORST) sign. I B 8.

cenzurních škrťů pravděpodobně ve svém důsledku vydání Jungmannovy odpovědi zne-
možnil, úřady nebyla vyslyšena ani Jungmannova následná stížnost na podjatost cen-
zora.¹⁰⁴ Na základě podobného principu nařídila státní kancelář v srpnu 1838 v článku
vídeňského slavisty a cenzora Bartoloměje Kopitara *Ursprung der slawischen Liturgie in
Pannonien* odstranit osobní výpady vůči Františku Palackému a P. J. Šafaříkovi, protože

104) NA, PG, 1826-1830, kt. 1431, sign. 16/14, č. 4275 ex 1827; srov. také Josef Dobrovský Václavu Hankovi b. d., in Antonín Jaroslav Vrtátka (ed.): „Vzájemné dopisy Václ. Hanky a Jos. Dobrovského“, *Časopis Musea Království českého* 44, 1870, s. 215-246, 311-341, zde s. 340. Ke kontextu polemiky srov. Dalibor Dobiáš: „Mezi Rukopisem královédvorským a zelenohorským“, in Dalibor Dobiáš, Michal Fránek, Martin Hrdina, Iva Krejčová, Kateřina Piorecká: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský a česká věda (1817-1885)*, Praha, Academia 2014, s. 17-62, zde s. 42-57.

„těmito osobními jízlivostmi věda nic nezíská“.¹⁰⁵ Když se roku 1820 vyjádřil Antonín Marek v pojednání *V jakém jazyku v Čechách psáti náleží*, zařazeném do Jungmannovy *Slovesnosti*, polemicky vůči názorům Františka Aloise Vacka Kopidlanského, přičemž ovšem jejich nositele přímo nejmenoval, hodlal se Vacek údajně bránit žalobou podanou u prezidia českého gubernia. Od záměru však upustil ze snahy, aby tím neublížil cenzoru F. X. Němečkovi, který *Slovesnost* k tisku propustil. Odpovědí Markovi se měla stát Vackova předmluva k třetímu dílu jeho spisu *Kázání postní. K vzdělání křesťanského lidu všech stavů*, tuto polemiku však teologický cenzor J. P. Dittrich v roce 1821 k tisku nepřipustil.¹⁰⁶

I v případě témat týkajících se veřejné morálky měly cenzurní orgány diferencovaný přístup na základě cílového čtenáře. V červenci 1840 policejní dvorský úřad kritizoval brněnskou cenzuru za to, že v německojazyčném časopise *Moravia* povolila zveřejnění úřední statistiky o moravském a slezském obyvatelstvu, jež obsahovala i počty manželských a nemanželských dětí narozených během uplynulého desetiletí. Zveřejnění údajů o počtu nemanželských porodů v zábavném časopise, který je určen „smíšenému publiku bez ohledu na věk a pohlaví“, může mít prý negativní dopad na morálku obyvatelstva. Na následný dotaz prezidia moravskoslezského gubernia však policejní úřad upřesnil, že zveřejňování obdobných statistických dat v oficiálním listu *Brünner Zeitung* tím nemá být dotčeno.¹⁰⁷

Postihy literárních textů tematizujících aktuální politickou či společenskou situaci se týkaly především menších útvarů. Vydání satirické básně Františka Budislava Veverky *Tak to chce tento svět* (1819), která kritizovala poměry na českém maloměstě jako beztrestnost velkých zlodějů, nešvary daňových výběřčů a úplatnost při konkurzech na uvolněná úřední místa, mělo za následek důtku cenzoru Dittrichovi, který báseň propustil k tisku, zabavení neprodaných čísel časopisu a sesazení V. R. Kramera z postu redaktora listu *Hyllos – Dobrozděš*.¹⁰⁸ V souladu s intencemi cenzurního předpisu z roku 1810, chránícího naivního lidového čtenáře, mohly být postihovány jakékoli explicitní zmínky o sociálních nepokojích, i ty, které je zasazovaly do negativního kontextu. Tak byly v rukopisu Jungmannova překladu Schillerovy *Písně o zvonu* roku 1822 původně vyškrtnuty dvě sloky tematizující hrůzy revoluce, roku 1823 ale báseň nakonec vyšla v plném znění.¹⁰⁹

105) „[...] weil [...] die Wissenschaft durch derley persönliche Anzüglichkeiten nichts gewinnt“, HHStA, StK, Notenwechsel mit der Polizeihofstelle, kt. 17, nota policejnímu dvorskému úřadu z 8. 8. 1838.

106) Dopisy Josefa Jungmanna Antonínu Markovi z 26. 3. 1820 a dubna 1821, in Josef Emler (ed.): „Listy Josefa Jungmanna k Antonínovi Markovi“, *Časopis Musea Království českého* 55, 1881, s. 499–530; 56, 1882, s. 26–44, 161–184, 445–476; 57, 1883, s. 45–59, 330–353, 496–512; 58, 1884, s. 54–70, 285–297, 405–425; zde 56, 1882, s. 464–465, 469. Škrty ve *Slovesnosti* vypočítával Jungmann v dopise z 11. 7. 1819, tamtéž, s. 459. Srov. dále Jan Šafránek: *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*, Praha, Matice česká 1913–1918, sv. 1, s. 273–275, sv. 2, s. 442–444.

107) „[...] ein Unterhaltungsjournal, welches zur Lectüre des gemischten Publikums ohne Bezug auf Alter und Geschlecht bestimmt ist“. AVA, PH, kt. 1476, sign. 7599 ex 1840; srov. E. J. Schmidt: „Kurze, statistische Andeutungen und Parallelen über die Bevölkerung der Markgrafschaft Mähren, und des damit verbundenen k. k. Antheiles des Herzogthums Schlesien“, *Moravia. Ein Blatt zur Unterhaltung, zur Kunde des Vaterlandes, des gesellschaftlichen und industriellen Fortschrittes* 3, 1840, č. 61, s. 241–245, č. 64, s. 257–260, zde s. 243. Autor vypočítal, že za léta 1830–1839 připadlo na průměru na 100 dětí manželských 13 dětí nemanželských.

108) Ferdinand Strejček: *Naši bojovníci pérem*, Praha, Topičova edice 1948, s. 37–46; srov. též V. R. Kramerijs F. V. Hekovi 18. 2. 1818 a 7. 10. 1819 in J. Johanides: *František Vladislav Hek*, cit. dílo, s. 534–537. Údaj objevující se v literatuře, že cenzurní aféra měla za přímý následek zastavení časopisu, není správný.

109) Oldřich Králík: „Schiller u rakouské censury 1822“, *Česká literatura* 4, 1956, č. 1, s. 89–90. Rukopis se zachovaným cenzurním škrtem se nachází v LA PNP, fond Josef Jungmann.

Vzhledem k obsaženým erotickým motivům bylo zkonfiskováno a následně upraveno Hankovo vydání *Májového snu* Hynka z Poděbrad, o čemž blíže informuje případová studie.¹¹⁰ J. L. Ziegler jako redaktor časopisu *Dobroslav* si roku 1820 postěžoval, že mu byly vyškrtнутy údajně i zcela nevinné básničky o lásce.¹¹¹ Jako přečin proti morálce mohla být ovšem posuzována i obscénní komika, jak ukazuje případ Šafaříkova překladu Aristofanových *Oblak*. V dopise Kollárovi vyjádřil Šafařík obavu, že překlad nebude pražskou cenzurou povolen: „Víte dobře, že Aristofanes rozpustilé chlapisko, ale cíl jeho dobrý, mravný, jen prostředky pro nás neslýchané.“ Z cenzurních ohledů mohla být vydána pouze část překladu, a to roku 1831 v *Časopise Českého muzeum*; zamýšlené vydání celého překladu v Uhrách, tedy mimo dosah rakouské cenzury, nakonec realizováno nebylo.¹¹²

Nacionální a jazykové hledisko předbřeznové cenzury

Cenzurní předpis ze září 1810 ani předpisy vydávané v dalších letech neobsahovaly explicitní formulace, které by se věnovaly jazykové stránce či nacionálnímu hledisku posuzovaných spisů nebo které by směřovaly k potlačení českojazyčné literární produkce jako takové. Především v počátku sledovaného období se však setkáváme s případy, kdy byl český jazyk vnímán cenzurními autoritami jako jazyk lidový, a díla v něm napsaná proto byla – v intencích cenzurního předpisu – posuzována přísněji. Příkazy prezidia českého gubernia tak nařizovaly, aby cenzura českojazyčných novin zohledňovala „ducha čtenářů, pro které se píše“, tedy „publikum českých novin sestávající z hospodářských úředníků, vesnických duchovních, učitelů, vesnických rychtářů, řemeslníků a sedláků, kteří těmto [tj. článkům přebíraným z vídeňských a pražských německých novin, PP] rozumějí pouze zpola, a jak potvrzují některá pozorování, vykládají je někdy zcela chybně“. Pro české noviny se proto měly články pečlivě vybírat a modifikovat, byť by byly přebírány z tuzemských novin v německém jazyce.¹¹³ Obdobnou optikou přitom mohla být posuzována i českojazyčná díla větší umělecké či vědecké náročnosti, jejichž tvorba a vydávání patřily k hlavním cílům obrozeného programu. V některých případech pak byly v souladu s intencí předpisu z roku 1810 explicitně vyžadovány takové úpravy, které by znesnadnily

110) Viz případová studie Petra Piši „Aby bez závady prošlo“. Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou“, s. 305–316.

111) Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, Antonín Jaroslav Vrtátka (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi“, *Časopis Musea Království českého* 54, 1880, s. 38–59, 196–218, zde s. 41.

112) Pavel Josef Šafařík Janu Kollárovi 25. 10. 1830, cit. dle Konstantin Jireček: „P. J. Šafařík mezi Jihoslovany“, *Osvěta* 25, 1895, s. 386–405, 691–706, zde s. 704–705; Jan Vilikovský: „Úvod“, in Pavel Josef Šafařík: *Básnické spisy*, Spisy Pavla Josefa Šafaříka, sv. 1, ed. Jan Vilikovský, Bratislava, Učená společnost Šafaříkova 1938, s. v–xxv, zde s. xii–xvi.

113) „Viele Artikeln, die in der Wiener Hofzeitung, im österr. Beobachter, und aus diesen auch in der prager deutschen Zeitung aufgenommen erscheinen, eignen sich deshalb noch nicht für das großentheils aus Wirthschaftsbeamten, Dorfgeistlichen, Schullehren, Dorfrichten, Gewerbsleuten und Bauern bestehende Publikum der böhmischen Zeitungen, welches diese Artikeln nur halb versteht, und wie einige Beobachtungen bestätigen, zum Theil ganz misdeutet. [...] Hier darf selbst nicht aus den inländischen censurirten Zeitungen geradezu übersetzt werden, sondern der Censor muß mit genauer Kenntniß und Berücksichtigung des Geistes der Leser, für welche geschrieben wird, auswählen und modifiziren.“ NA, PG, 1821–1825, kt. 1245, sign. 16/36, č. 2755 ex 1821. Srov. též podobnou argumentaci v NA, PG, 1821–1825, kt. 1261, sign. 20b/32, č. 1703 ex 1823 a NA, PGT, 1819–1848, kt. 4, sign. B 23, 1823.

Vetešníkův překlad Marmontelova románu *Belizar* Argumentace o nepotřebnosti intelektuálně náročných děl pro české nevzdělané čtenáře se ukazuje na příkladu komentáře cenzora Františka Xavera Němečka k posudku českého znění románu Jeana-Françoise Marmontela *Bélisaire (Belizar)* z roku 1819. Překlad, pořízený dolnobousovským farářem Františkem Vetešníkem, byl pražským cenzorem vrácen k přepracování s tím, že česká verze má být zkrácena o veškerý politický obsah a vylepšena po jazykové stránce, neboť obsahuje značné množství nesrozumitelných neologismů i germanismů. Na radu Josefa Jungmanna se Vetešník vůči cenzurnímu posudku odvolal k vídeňskému policejnímu dvorskému úřadu, přičemž argumentoval existencí jinojazyčných překladů knihy tištěných s povolením rakouské cenzury. Poté, co policejní dvorský úřad nařídil opětovné posouzení díla, sestavil Němeček nový rozbor. Patrně ještě větší váhu než pasáže o nepotřebnosti knihy pro české publikum, ze kterých dále citujeme, měly pro konečný zákaz rukopisu Němečkovy vývody o tom, že francouzský originál náleží „mezi ona **politizující** díla, která **příspěla k vypuknutí francouzské revoluce**“ (v originále bylo cizí rukou, patrně úředníky prezidia českého gubernia, červeně podtrženo a opatřeno vykřičníky).

Níže podepsaný vyšel ze zásady, že dílo, které je samo o sobě neškodné a dobré, se může stát za jistých okolností, v jisté době, pro jisté publikum škodlivým. Domnívá se, že **těto** povahy je český překlad díla sestávajícího v celém svém obsahu z **naučení, jak mají vládnout panovníci**, který je určen pro **česky čtoucí publikum, v současné době**, kdy není nikterak nízká nespokojenost rolníka s těžkými závazky a dávkami způsobenými uplynulými okolnostmi! – Neboť jaké je česky čtoucí publikum? Čeští sedláci, řemeslníci v malých českých městečkách, nemnozí venkovští duchovní a učenci, kteří pěstují českou literaturu, zde nepřicházejí v úvahu! K čemu tedy pro ně politická pojednání a **odkazy** na to, **co by mohlo být**, ale není? – Existuje tisíc jiných, dosud nevyužitých, klasických děl vzdělaných národů, jež by byla českému publiku lépe prospěšná: k těmto měl hledět p. kaplan Vetešník se svou vlasteneckou touhou!

[...] Stejně tak cenzor rozhodně nenavrhol úplné potlačení rukopisu, nýbrž jeho vhodnější přepracování; protože dílo jako Marmontelův *Belizar*, jež předpokládá tolik **filozofických, politických a historických** znalostí, se pro takové publikum, jaké je **ještě nyní** to české, lépe hodí v přizpůsobeném přepracování než v prostém překladu.

Zdroj: NA, PG, 1816–1820, kt. 1048, sign. 16/124, František Xaver Němeček knižnímu reviznímu úřadu 15. 1. 1819. Srov. dále Josef Jungmann Antonínu Markovi 29. 12. 1817, 24. 2. 1818, 8. 4. 1818, 13. 2. 1819, 6. 6. 1819, in Josef Emler (ed.): „Listy Josefa Jungmanna k Antonínovi Markovi“, *Časopis Musea Království českého* 55, 1881, s. 499–530; 56, 1882, s. 26–44, 161–184, 445–476; 57, 1883, s. 45–59, 330–353, 496–512; 58, 1884, s. 54–70, 285–297, 405–425; zde 56, 1882, s. 180, 184, 446, 457, 458.

přístup lidových čtenářů k příslušnému dílu. V případě Palackého vydání *Starých letopisů českých* doporučoval jeden z cenzurních posudků, aby byl spis opatřen latinským překladem, čímž by mimo jiné vzrostla jeho cena. Podmínkou konečného souhlasu cenzurních úřadů s tiskem *O práviech, súdiech i o dskách země české knihy devaterý* Viktorina Kornela ze Všehrd pak byla absence pravopisných úprav, aby text zůstal lidovému čtenáři nepřístupný.

Rakouská cenzura tlumila rovněž takové literární projevy, které mohly cílit na národnostní nesnášenlivost, přičemž zde postupovala obdobně jako v případě spisů, které rozdmýchávaly konfesijní zášť. Úpravy se nevyhnuly ani edicím starších literárních památek. Pro své protiněmecké výpady tak opakovaně nebyla povolena reedice *Dalimilovy kroniky*, stejně jako byly provedeny škrty ve zmiňovaných *Knihách devaterých* Viktorina Kornela ze Všehrd a z vydání Hankových *Starobylých skládání* byly odstraněny písně *Svatý Václave a Vilém z Valdeka*. Obdobně mohla ovšem cenzura vstupovat i do protislovanské argumentace: jednou z příčin cenzurních problémů známé Grillparzerovy hry *König Ottokars Glück*

und Ende, která na verdikt vídeňské cenzury čekala více než rok, byl patrně rovněž ohled na „všeobecně [v díle, PP] nepřátelskými barvami líčené Čechy“.¹¹⁴

Františkovsko-metternichovský politický systém v zásadě toleroval ta národní hnutí, která měla kulturní cíle a neakcentovala politické požadavky, jako větší hrozbu pro stávající politický řád tak vnímal projevy německého nacionalismu. Konkrétní postoj vůči emancipačnímu úsilí jednotlivých národů se však lišil u jednotlivých instancí cenzurní správy či jednotlivých politiků rakouského císařství a zároveň se mírně proměňoval v čase. Roku 1836 se cenzor státní kanceláře baron Menßhengen vyslovil pro udělení povolení k reedici vlasteneckých básní Josefa Františka Rautenkrance pocházejících z období napoleonských válek, byť proti nim pražský cenzor Zimmermann původně vznesl námitky. Případné cenzurní omezení díla by totiž podle státní kanceláře mohlo být vnímáno jako výraz nedůvěry vlády vůči českému národnímu hnutí, které by se tím mohlo cítit poškozeno.¹¹⁵

V *Básních* Jana Kollára nebyla proslovanská agitace omezována v případech, kde ji nebylo možné číst jako politické prohlášení, na druhé straně některé epigramy odstranil před předáním rukopisu v anticipaci cenzurních norem Josef Jungmann, jako například dvojverší týkající se sňatku Tater s Uralem, které bylo možné vnímat jako nabádání ke změnám politických hranic. Při samotném cenzurním posuzování pak byla vyškrtnuta politicky agitační báseň *Vlastenec*.¹¹⁶ Další vydání, tištěná již pod názvem *Slávy dcera* v Budíně, však epigramy původně vypuštěné Jungmannem již obsahovala.

Na hranu cenzurního povolení se dostala Kollárova rozprava *O literárnej vzájemnosti mezi kmeny a nářečmi slavskými* (1836). Zatímco její českou verzi otiskl bansko-bystrický časopis *Hronka* i pražské *Květy* (po redakčních úpravách Kollárových neologismů) a vyšla i v chorvatském a srbském překladu, rozšířenou německou verzi, která knižně vyšla s povolením uherské cenzury v Pešti roku 1837, ohodnotila vídeňská cenzura – patrně vlivem vlny nevole, kterou mezitím rozprava způsobila v maďarských kruzích – stupněm *erga schedam*. Kollár podal rekurz policejnímu dvorskému úřadu, v němž argumentoval předchozím povolením jednotlivými cenzurními úřady, stejně jako existenčními ztrátami, které by mu zákaz knihy způsobil, a upozorňoval na apolitický charakter spisu, jenž se výslovně zříkal myšlenek na politické sjednocení Slovanů. Odvolání přineslo úspěch a klasifikace spisu byla změněna na mírnější *transeat*.¹¹⁷ Uherská cenzura však roku 1843

114) M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 201–204; D. Uhlíř: „Rakouská cenzura. Grillparzer a král Otokar“, cit. dílo; Milan Pospíšil: „Habsburk a Přemyslovec očima Franze Grillparzera“, in Roman Prahel, Zdeněk Hojda (eds.): *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha, KLP 1996, s. 90–97. K hodnocení Grillparzera v českém prostředí srov. též dopis Vojtěcha Nejedlyho Šebestiánu Hněvkovskému z 31. 5. 1825, Jaroslav Štátný (ed.): „Korespondence Vojtěcha Nejedlyho. III. Vojtěch Nejedly – Hněvkovskému“, in *Výroční zpráva císa. král. vyššího gymnasia českého na Novém městě v Praze v Trulářské ulici za školní rok 1910–1911*, Praha, B. Stýblo 1911, s. 318, zde s. 15.

115) Posudek z 24. 1. 1836, cit. dle J. Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs“, cit. dílo, s. 180 (s chybným určením autora spisu jako kancelisty tyrolského zemského soudu Johanna Wenzela Rautenkrance); srov. též Antonín Rybička: *Přední křísitel národa českého. Boje a usilování o právo jazyka českého začátkem přítomného století*, Praha, F. Šimáček 1883, s. 86.

116) Jan Jakubec: „Původní podoba Kollárových ‚Básní‘ z r. 1821“, *Obzor literární a umělecký* 3, 1901, č. 7, s. 97–99; srov. též Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, in A. J. Vrtátka (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi“, cit. dílo, s. 41.

117) Antonín Grund: „Příspěvek k politické stránce Kollárovy slovanské vzájemnosti“, in Josef Jirásek,

nepřipustila připravované druhé vydání rozpravy, Kollár se proto uchýlil k jejímu tisku v lipském nakladatelství O. Wiganda, jež se specializovalo na polemickou literaturu rakouských a uherských autorů; lipské vydání se přitom na cenzurní index nedostalo. To by svědčilo pro domněnku, že jedním z motivů pro zákaz druhého pešťského vydání byla snaha, aby dílo povolené cenzurními orgány nemohlo být – v době eskalujících slovensko-maďarských sporů – ztotožňováno s oficiálními názory rakouské vlády. Stejný důvod ostatně explicitně uváděl roku 1836 cenzurní posudek státní kanceláře na Kollárův spis *Sollen wir Magyaren werden?*, když navrhoval cenzurní stupeň *transeat*.¹¹⁸

Kolem roku 1840 se státní kancelář snažila spíše zdůrazňovat multietnický ráz habsburské monarchie prostřednictvím podpory slovanských kulturních snah jako protiváhy vůči sílícímu tlaku maďarského, italského i německého národního hnutí, kníže Metternich v případě českých národních snah však zároveň upozorňoval na nebezpečí, které plyne z geografického kontaktu Čechů s německým liberalismem. Policejní dvorský úřad oproti tomu zastával odlišné stanovisko. Katalyzátorem k odmítavému náhledu hraběte Sedlnitzkého na české národní hnutí se stalo pravděpodobně vyšetřování údajného revolučního kruhu vídeňských studentů slovanského původu roku 1840, v jehož důsledku strávil František Cyril Kampelík, považovaný za centrální postavu celé skupiny, téměř pět měsíců ve vyšetřovací vazbě, a následné odhalení styků Františka Ladislava Riegera s polskými revolučními kruhy počátkem roku 1842. Od počátku čtyřicátých let tak máme doložen zostřený postup policejního dvorského úřadu vůči spisům akcentujícím nacionální požadavky českého hnutí, mimo jiné vůči Kampelíkovým pracím. Roku 1841 k tisku nebylo povoleno jeho pojednání *O občanském základě československé řeči a literatury její*, tiskem nevyšla ani další cenzurovaná brožura *Obrana Čechoslovana proti utrhačům a odpůrcům vyňatá z Čechoslovana* a roku 1845 bylo zakázáno vydání brožury Jakuba Malého *Čech, spis zasvěcený záležitostem vlastenským*, protože podle posudku vídeňského cenzora podněcuje Čechy k národnostní nesnášenlivosti vůči Němcům a nepřímou i vůči vládě.¹¹⁹ Změnu přízně centrálních vídeňských orgánů zažilo obdobně i národní hnutí Chorvatů, když začal být roku 1843 ve snahách ilyristu spatřován program politického sjednocení jižních Slovanů bez ohledu na dosavadní správní i státní hranice; důsledkem bylo i razantní zostření cenzurních podmínek včetně zákazu užívání slova ilyrský a jeho odvozenin.¹²⁰

Do opakovaného konfliktu se státními orgány se dostal Karel Havlíček, který byl koncem roku 1845 jmenován redaktorem oficiálních *Pražských novin* a jejich beletristické přílohy *Česká včela*. V březnu 1847 si zástupce pražského policejního ředitele Josef

František Tichý (eds.): *Slovenská miscellanea. Sborník věnovaný univ. prof. dr. Albertu Pražákovi k třicátému výročí jeho literární činnosti*, Bratislava, Akciová tiskárna Universum 1931, s. 34–40; Jozef Amburuš (ed.): *Listy Jána Kollára*, díl 1, 1816–1839, Martin, Matica slovenská 1991, s. 173–180, 393–396.

118) J. Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs“, cit. dílo, s. 199.

119) K. Kazbunda: „Karel Havlíček a c. k. úřady v době předbřeznové“, cit. dílo, s. 55–61; M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 85–92, 336–337; Miroslav Novák: „Rakouská policie a politický vývoj v Čechách před rokem 1848“, *Sborník archivních prací* 3, 1953, č. 1, s. 43–167, zde s. 100–103; Jan Novotný: *František Cyril Kampelík*, Praha, Melantrich 1975, s. 65–67, 71–75; NA, PG, 1841–1845, kt. 2006, sign. 16/13, č. 4710, 5277, 6458 ex 1845.

120) Arnold Suppan: „Der Illyrismus zwischen Wien und Ofen-Pest. Die illyrischen Zeitungen im Spannungsfeld der Zensurpolitik (1835 bis 1843)“, in Andreas Moritsch (ed.): *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, Wien, Böhlau 1996, s. 102–124.

Heyde stěžoval na horlivé angažmá českého listu ve prospěch peněžní sbírky na zřízení české průmyslové školy, kterou bez oficiálního úředního povolení organizovala pražská Průmyslová jednota. Další výtky se týkaly ironických článků zesměšňujících neznalost češtiny u úředníků. Opakované napomínání vedlo v červenci 1847 k rezignaci P. J. Šafaříka na cenzorský post, oficiálně zdůvodněnou zdravotními důvody. Další vyšetřování Havlíčka vyvolalo v září 1847 otištění článku v *České včele*, který ironicky srovnával nádheru kroměřížských arcibiskupských stájí s nevyhovující budovou tamější české školy. Poslední cenzurní konflikt Havlíčkova listu už bezprostředně souvisel s blížící se revolucí – v únoru 1848 byla v *Pražských novinách* zakázána fejetonová rubrika Přehled nynějších záležitostí evropejských, která využívala formy encyklopedicky laděných článků k informování čtenářů o aktuální revoluční situaci v ostatních evropských státech.¹²¹

121) K. Kazbunda: „Karel Havlíček a c. k. úřady v době předbřeznové“, cit. dílo, zvl. s. 317–334, 542–545; Zdeněk Václav Tobolka: „Příspěvky k bližšímu poznání K. Havlíčka“, *Naše doba* 10, 1903, s. 756–761, 837–844, zde s. 838–844; AVA, PH, kt. 1689, sign. 13898 ex 1847.

Tisk v zahraničí a další možnosti obcházení cenzury

Škoda uplynulých časů cenzury! Tehda bylo redaktorovi přece dobře. Pracoval do čtyř, pěti hodin odpoledne, potom poslal list k cenzuře i měl večer svobodný, děj se co děj. [...] A jak pohodlná byla výmluva redakční, když někdo přinesl hodně špatný článek – „to neprojde cenzurou“. Takž redaktor lehkým způsobem zbavil se článku a kromě toho učinil spisovatele zcela šťastna, jenž se pak pokládal za proticenzurního. A pak ty zapovězené knihy a *Gränzboten* [tj. lipský časopis *Grenzboten*, PP], které se směly jen zcela tajně čísti – všechny tyto tak sladké, poněvadž zapovězené požitky jsou tytam. A ten laciný způsob státi se slavným: stačilo pouze dáti něco bez cenzury v cizině vytisknouti – a byl již člověk velikánem.¹²²

Ironický komentář, kterým reagoval dne 19. března 1848 pražský německojazyčný list *Bohemia* na zrušení cenzury, naznačuje hned několik systémových důsledků předběžné cenzury předbřeznového rakouského císařství pro literární komunikaci. Cenzurní zákaz zvyšoval čtenářskou atraktivitu díla i jeho autora, vyvolával poptávku po tisku díla v zahraničí a jeho ilegální distribuci zpět do rakouských zemí. Na druhé straně mohlo naopak cenzurní povolení vyvolávat zdání oficiálního charakteru díla. František Palacký tak pokládal za jeden z hlavních důvodů komerčního neúspěchu a zániku pražského německého muzejního časopisu fakt, že knihkupci z německých států chovali averzi ke spisům pocházejícím z rakouské monarchie a knižní zásilky z Rakouska a z českých zemí často nerozbalené vraceli zpět. Podle jejich představy totiž rakouská díla vzhledem k přísnému cenzurnímu dohledu stejně nemohla obsahovat přínosné informace. I vídeňští spisovatelé si v petici z roku 1845 stěžovali, že pozitivní literární kritika není brána vážně v situaci, kdy je negativní kritika cenzurně potlačována.¹²³

Různé typy spisovatelské strategie v případě cenzurně problematického díla, tedy snahu o intervenci, pokus o obcházení formou využívání jiných cenzurních instancí a pokus o manipulaci s předkládanými rukopisy, ukazujeme na příkladu Václava Hanky v případové studii.¹²⁴ Další strategii autorů a strukturní mezeru v rámci předbřeznového

122) „Mosaik“, *Bohemia* 21, 1848, č. 45, 19. 3., s. 2–5, zde s. 4, český překlad dle Jan Matouš Černý (ed.): *Boj za právo. Sborník aktů politických u věcech státu a národa českého od roku 1848. S výklady historickými*, díl 1, *Až do rozpuštění sněmu Kroměřížského (11. března 1848 – 7. března 1849)*, Praha, Bursík a Kohout 1893, s. 25.

123) František Palacký Bartoloměji Kopitarovi 5. 11. 1829, cit. dle Václav Emanuel Mourek: „Palacký jako vydavatel německého časopisu vlasteneckého musea v letech 1827–31“, in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, cit. dílo, s. 269–289, zde s. 285; František Palacký Kašparu Šternberkovi 16. 10. 1831, in Franz Palacký: *Gedenkbücher. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen. Aus den letzten fünfzig Jahren. Als Beitrag zur Zeitgeschichte*, Prag, F. Tempsky 1874, s. 65–67; J. Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs“, cit. dílo, s. 176.

124) Viz případová studie Petra Píší „Aby bez závady prošlo“. Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou“, s. 305–316.

cenzurního systému představoval tisk díla v zahraničí. Bartoloměj Kopitar, redaktor vídeňských *Jahrbücher der Literatur* a sám cenzor, tuto možnost výslovně doporučil Františku Palackému ve chvíli, kdy na počátku roku 1823 odmítl jeho obsáhlou recenzi vývoje české literatury z obavy, že by článek nebyl přijat hrabětem Sedlnitzkým a autora by navíc vystavil policejnímu dohledu.¹²⁵

Cenzurní předpis z února 1795 přitom zakazoval, aby byly rukopisy neschválené rakouskou cenzurou tištěny mimo území habsburské monarchie. Dekret z 5. října 1798 následně nařizoval rakouským autorům předkládat domácí cenzuře i rukopisy určené k tisku v zahraničí a stanovoval tresty za překročení této povinnosti.¹²⁶ Při uplatňování příslušných postihů v praxi však nebývaly rakouské úřady jednotné, uvedené nařízení totiž nebylo zopakováno v trestním zákoníku z roku 1803. Pražský židovskoněmecký literát Adolph Wiesner tak byl za neschválený tisk publikací ve stuttgartském exilu odsouzen k poměrně symbolickému osmidennímu vězení, Daniel Uffo Horn byl za neschválený tisk článků v hamburském časopise *Telegraph für Deutschland* a brožury o Nikolausi Lenauovi odsouzen k vězení na dobu čtyř týdnů, Moritz Hartmann, jehož *Kelch und Schwert* byl postižen nejtvrdějším cenzurním stupněm *damnatur et confiscatur*, ani Alfred Meißner za obdobné přečiny odsouzení nebyli vůbec.¹²⁷ Neoficiální postih byl uplatněn vůči Simeonu Karlu Macháčkovi, jehož autorství cenzurou neschváleného textu o přehledu nové české literatury, uveřejněného bez cenzurního povolení v berlínském časopise *Gesellschaftler*, bylo prozrazeno patrně na základě denunciac. Macháček byl následně vyřazen z probíhajícího konkurzu na profesorské místo na jičínském gymnáziu.¹²⁸ Josef Rank byl za neschválený tisk publikací v Lipsku vyšetřován opakovaně, za román *Aus dem Böhmerwalde* obdržel napomenutí, román *Vier Brüder aus dem Volke* mu přinesl pobyt ve vyšetřovací vazbě, ze které však byl po dvanácti dnech propuštěn, když pražský magistrát prohlásil případ za promlčený. Rank tuto dvanáctidenní vazbu využil k satirické kritice rakouského policejního a cenzurního systému, kterou – opět bez cenzurního svolení – zaslal do lipského časopisu *Grenzboten*. Ani v tomto případě nebyl za porušení cenzurních předpisů odsouzen, naopak úřady z obavy o obraz Rakouska v německém tisku začaly okolnosti jeho předchozí vazby vyšetřovat. Následující román *Waldmeister* přinesl Rankovi další cenzurní vyšetřování, které ovšem ani v tomto případě neskončilo trestem.¹²⁹

Autoři, kteří setrvali na území habsburské monarchie, publikovali v zahraničí své publicistické i beletristické texty mnohdy anonymně (patrně nejpłodnější byl v první polovině čtyřicátých let Ferdinand hrabě Schirnding)¹³⁰ nebo pod pseudonymem (Karl Egon

125) J. Kořalka: *František Palacký*, cit. dílo, s. 61; F. Palacký: *Gedenkblätter*, cit. dílo, s. 19–47.

126) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 5. října 1798, in *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer*, sv. 13, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1816, s. 61–62, č. 26.

127) Lothar Höbelt: „The Austrian Empire“, in Robert Justin Goldstein (ed.): *The War for the Public Mind. Political Censorship in Nineteenth-Century Europe*, Westport, Praeger 2000, s. 211–238, zde s. 219; Karl Glossy: *Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz*, Wien, Carl Konegen 1912 (*Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft* 21–23), zde roč. 23, s. 55.

128) Milan Kopecký: „K autorství spisu *Geschichte der schönen Redekünste bei den Böhmen*“, *Česká literatura* 20, 1972, č. 3, s. 243–249.

129) Anton Ernstberger: „Josef Rank in Zensurhaft. Prag 1844“, *Stifter-Jahrbuch* 7, Gräfelting bei München, E. Gans 1962, s. 113–130.

130) Zbyněk Malý, Jana Malá: „Dělnické bouře v Čechách r. 1844 a soudobé brožury. (K bibliografii pražského

Ebert zveřejnil v Lipsku roku 1833 své *Böhmische Kolatschen* pod smyšleným jménem Franta Wokrauliczek). Jiní autoři však na cenzurní omezení reagovali trvalým či dlouhodobým odchodem do zahraničí, zvláště do německých států. Můžeme přitom rozeznat dva modely odchodu do exilu. Starší z nich se týkal etablovaných žurnalistů, kteří do nového působiště zároveň přesunuli vydávání svého periodika, jež se na rakouském území potýkalo s cenzurními obtížemi. Ještě během napoleonských válek, roku 1813, tak přemístil Friedrich Alexander Bran do Lipska vydávání svého časopisu *Kronos*. Roku 1821 odešel do Stuttgartu sekretář brněnské Společnosti pro podporu zemědělství, přírodovědy a vlastivědy a vydavatel pražského časopisu *Hesperus* Christian Carl André.¹³¹ O sedm let později přešel do bavorských služeb rakouský historik Joseph von Hormayr, vydavatel vlivných časopisů *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, přičemž s vydáváním druhého jmenovaného periodika pokračoval i v Mnichově. Roku 1826 se do Berlína navrátila Karoline von Woltmannová, která v Praze pobývala od roku 1813 a vydávala zde mimo jiné beletristický časopis *Der Kranz*.

Druhý model představovali mladší autoři stojící téměř na začátku své kariéry, představitelé nového typu spisovatelů z povolání, jejichž životní příjmy a sociální status již nebyly zajišťovány souběžným působením ve státní službě či aristokratickým původem. Jejich příjmy z literární činnosti, na nichž byli bezprostředně závislí, tak byly ohroženy nepředvídatelností rakouské cenzury; mírnější výkon cenzury v německých státech, ekonomické možnosti zdejšího literárního trhu a zvýšený zájem tamního publika o politickou publicistiku jim zároveň otevíral lepší možnosti pro existenční uplatnění mimo území habsburské monarchie. Ve svých nových působištích (v první řadě Lipsku a Hamburku) se nezdálo právě tito autoři stávali hlavními kritiky politiky rakouského císařství; zvýšená aktivita rakouské cenzury vůči jejich dílům jim přitom v očích publika jednoznačně dodávala na atraktivitě. Vidina ekonomického výnosu z kritické politické literatury, dobovým čtenářstvím žádané, pak spisovatele a/nebo jejich nakladatele vedla k tomu, aby se požadavkům literárního trhu přizpůsobovali a tón svých polemických publikací nadále radikalizovali. Nemalé množství literárně činných rakouských emigrantů pak pocházelo z Čech. Mezi ně patřili Karl Herloßsohn, náležící časově ještě do emigrační vlny před rokem 1830, dále zakladatel časopisu *Grenzboten* Ignaz Kuranda, redaktor téhož listu Jakob Kaufmann, plodný politický publicista Franz Schuselka, autor vlivného kritického popisu rakouských cenzurních poměrů Adolph Wiesner nebo političtí básníci Moritz Hartmann a Alfred Meißner.¹³²

literáta Ferdinanda Schirndinga“), *Česká bibliografie* 8, 1971, s. 159–191; Petr Píša: „Důkaz sporem. Polemika o smyslu českého národa ve 40. letech 19. století a její cenzurní aspekt“, in Sergej Sergejevič Skorvid, Dmitrij Kirilovič Poljakov, Konstantin Nikolajevič Cimbačev (eds.): *Slavistika v centralnoevropejskom kontěksťe*, Moskva, Izdatělstvo Polymedia 2015, v tisku.

131) Jaroslava Střesková: „Působení Kristiána Karla Andrého v českých zemích“, *Vědecké práce Československého zemědělského muzea* 6, 1966, s. 255–272; AVA, PH, kt. 1008, sign. 2217 ex 1822, kt. 1032, sign. H 122 ex 1822; Primus-Heinz Kucher: „Prag – Leipzig – Wien: Aspekte des literarischen Feldes um 1820. Zeitgenössisches Textangebot und dessen mögliche Rezeption durch Carl A. Postl / Charles Sealsfield“, in Alexander Ritter (ed.): *Charles Sealsfield. Lehrjahre eines Romanciers 1808–1829. Vom spätjosefinischen Prag ins demokratische Amerika*, Wien, Praesens 2007, s. 37–53, zde s. 39–45.

132) Hubert Lengauer: *Ästhetik und liberale Opposition. Zur Rollenproblematik des Schriftstellers in der österreichischen Literatur um 1848*, Wien – Köln, Böhlau 1989, s. 59–64; Jan Heidler: *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*, Praha, Matice česká 1920.

Tvrđý postup rakouské cenzury vůči beletristické či publicistické tvorbě exilových autorů je zvlášť markantní u Karla Herloßsohna, autora tematizujícího ve své historické próze hojně látku z českých dějin – v seznamech zakázaných titulů se objevují hned tři desítky titulů jeho románů, vedle toho jednotlivá čísla časopisů *Der Komet* a *Der Morgenstern* a almanachů *Mephistopheles* a *Vergißeinnicht*. Hned roku 1848 přitom začal Herloßsohnovy texty vydávat v německém znění Ignác Leopold Kober, od roku 1850 byla jeho díla překládána do češtiny a v padesátých letech dosáhla mimořádného ohlasu.¹³³

Z ekonomických důvodů mohlo ovšem docházet i k tomu, že autoři náhle radikálně změnili své politické postoje a začali se díky subvencím rakouské vlády publicisticky angažovat ve prospěch habsburské monarchie. Tak do rakouských služeb přešli původně političtí emigranti z habsburské monarchie Joseph Anton Grosz-Hoffinger, Joseph Chowanetz¹³⁴ či mimořádně plodný publicista Johann Chrysostomus Sporschil. O podobnou kariéru se po svém návratu z Lipska, kde dočasně pobýval na jaře a v létě roku 1842, neúspěšně pokoušel i zmiňovaný Ferdinand hrabě Schirnding, ke spolupráci však pravděpodobně nedošlo. Doložená je naproti tomu tajná policejní podpora pražskému židovskému spisovateli Ignazi Jeittelesovi, publikujícímu pod pseudonymem Julius Seidlitz, jenž po Schirndingovi převzal vydávání lipského periodického almanachu *Revue österreichischer Zustände* a změnil jeho orientaci směrem k výrazné podpoře habsburské monarchie.¹³⁵

Tisk v exilu však mohl představovat alternativu zvláště u příslušníků těch etnik habsburské monarchie, která nežila pouze na území Rakouského císařství (Němci, Italové, Poláci), a u nichž tedy nebyl ekonomický odbyt exilového spisu vázán pouze na území monarchie. S výjimkou protestantských spisů se s českojazyčnými exilovými tisky setkáváme soustavněji až ve čtyřicátých letech 19. století. Většina z nich byla v habsburské monarchii zakázána, přesto se však do Čech dostávaly ilegální cestou. Absenci českých politických emigrantů, kteří by byli přítomni v Lipsku, centru dobového knižního trhu, a kteří by se odtud zasazovali o české národní snahy, vyrovnávali do určité míry Lužičtí Srbové. Zvláště aktivní zde byl Jan Pětr Jordan, soukromý docent slavistiky na lipské univerzitě a někdejší student pražského Lužického semináře, který se ve čtyřicátých letech postupně názorově rozcházel s cíli rodícího se lužickosrbského národního hnutí a o to aktivněji se snažil propagovat myšlenku celoslovanského kulturního sjednocení. Od roku 1845 pod jeho jménem vycházely spisy zakázané předtím rakouskou cenzurou, jako satirický epos *Ferina Lišák* F. M. Klácela, německý překlad výše zmíněného spisu Františka Palackého *Die Vorläufer des Husitentums* či reedice *Dalimilovy kroniky* i další díla tištěná bez nutnosti omezení přísným rámcem habsburské cenzury, Klácelova sbírka *Jahůdky ze slovanských lesů*, anonymní brožura *Slovo v čas o vlastenectví, o češtině a o národu českoslovanském s ohledem na spolek německý zvláště celní* (autorem byl snad Jan Hulakovský)

133) Herloßsohnovu ohlasu v českých zemích, ovšem s nedostatečným doceněním dopadu cenzurních omezení před rokem 1848, se věnuje Zuzana Urválková: *Dvojlomná zrcadlení. Dílo Karla Herloše-Herloßsohna v českém literárním kontextu*, Praha, ARSCI 2009.

134) Zdeněk Šimeček: „Josef Chowanetz. (Osudy publicisty a novináře v době předbřeznové a v revoluci 1848)“, *Sborník Matice moravské* 85, 1966, s. 80–94.

135) Jeittelesovo autorství druhého svazku *Revue österreichischer Zustände*, obsahujícího mimo jiné článek *Der Panslawismus*, jenž literatura připisuje vesměs Schirndingovi, dokládají přesvědčivé intercepty korespondence v AVA, PH, sign. H 145 ex 1843.

a brožura Štěpana Launera *Povaha Slovanstva se zvláštním ohledem na spisovnickou řeč Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků*. Ve spřízněném knihkupectví Ernsta Keila vyšla roku 1846 báseň a esejistická rozmluva Josefa Jaroslava Melichara *Čech a Němec*; v nakladatelství Oskara Leinera vyšel stejného roku historický spis *Ján Hus z Husince*, pocházející patrně od Karla Sabiny.

Alternativu mohl rovněž představovat tisk českých rukopisů v Uhrách, jejichž cenzurní systém se od zbylých částí habsburské monarchie odlišoval. S postupnou radikalizací nacionálních poměrů v Uhrách ve třicátých a čtyřicátých letech a s maďarizací tamější cenzurní správy však začaly naopak Čechy plnit roli místa, kde mohli uherští Slováci tisknout své polemiky proti pomadžarštvování odmítané uherskou cenzurou.

Jinou cestou, jak uplatnit zakázaný rukopis nebo rukopis zveřejnit v původní podobě, bez cenzurních zásahů, byla jeho neoficiální distribuce v podobě opisu a kolování mezi vybranou skupinou čtenářů. Do svého exempláře výše zmíněných *Básní* Jana Kollára si tak F. L. Čelakovský vepsal sonety a epigramy, jež v knižní podobě nemohly být uveřejněny, ukázky cenzurou neschválených znělek zasílal i svému příteli J. V. Kamarýtovi (mezi Kollárovy cenzurou vyškrtnuté básně ovšem vmísil i své vlastní texty).¹³⁶

Nelegální distribuce se ovšem týkala především zahraničních tisků, které nebyly rakouskou cenzurou schváleny k prodeji. Matěj Mikšíček, ve čtyřicátých letech pomocník Wimmerova knihkupectví v Brně, ve svých pamětech podal svědectví o široké recepci zakázaných tiskovin:

Rozprodávání knih zakázaných bylo oné doby dosti důležitou a citlivou stránkou pro každého knihkupce. Časopisy a knihy zakázané bývaly vždy nejhledanější a nejpilněji čteny. Obyčejný knihkupec, který by neměl i rozsáhlé nakladatelství, nebyl by dobře pochopil, kdyby se nebyl zaměstnával spolu i pašováním knih zakázaných. Stálý odběratel knihkupectví některého, nedojda vyslyšení žádosti své po té neb oné zakázané knize, byl by se vida, že soudruh jeho z knihkupectví druhého onu knihu bez nesnází dostal, v stálosti své pěkně poroučel, což by knihkupci dotyčnému ovšem jenom velmi nemilé bylo bývalo. Proto musel každý knihkupec pašovat, ať už pašoval způsobem jakýmkoliv.¹³⁷

K pašování knih docházelo jednak v příhraničních oblastech se Saskem (dle udání z roku 1834 se v okolí severočeského Rumburku nacházelo až dvě stě osob živících se pašováním tiskovin),¹³⁸ ještě častější však byly manipulace na knižním revizním úřadě při kontrole balíků knih dovážených ze zahraničí pro domácí knihkupecké obchody.

136) J. Jakubec: „Původní podoba Kollárových ‚Básní‘ z r. 1821“, cit. dílo; Petr Píša: „Dvojitá role cenzury při konstituování národního vědomí“, in Dagmar Heeg (ed.): *m*OST 2009. Österreichische StudierendenTagung für SlawistInnen*, München – Berlin, Verlag Otto Sagner 2011, s. 179–184.

137) Zdeněk Fišer (ed.): *Bublínka ze života moravského. (Paměti Matěje Mikšíčka)*, Brno, Maticе moravská 2007, s. 251. K dalším dokladům kolování zapovězené literatury srov. např. F. Strejček: *Naši bojovníci pérem*, cit. dílo, s. 83 a dopis Jana Krouského Františku Josefu Michlovi z 8. 3. 1843 (koncept) in J. V. Šimák (ed.): *Dopisování Jana Krouského*, cit. dílo, s. 68; též Václav Bolemlr Nebeský Janu Krouskému 10. 3. 1841, tamtéž, s. 29–30.

138) NA, PGT, 1819–1848, kt. 5, sign. B 43, č. 210/g ex 1834. Lakonická poznámka tužkou na rubu dokumentu informuje o osudu celého vyšetřování: „Nach dem Tode des Gub. Rathes Willmann unerledigt zurückgelegt.“ – „Po smrti guberniálního rady Willmanna [zemřel v říjnu 1841, PP] založeno jako nevyřízené.“

Tajné prostory u knihtiskařů a knihkupců Roku 1842 zprostředkovalo pražské městské hejtmanství prezidiu českého gubernia udání na jindřichohradeckého tiskaře a knihkupce Aloise Josefa Landfrase, který byl úřady dlouhodobě podezříván z tisku necenzurovaných děl. Anonymní udavač, který se mohl vykázat podrobnými znalostmi chodu landfrasovské tiskárny, upozorňoval, že v místnosti nakladatele

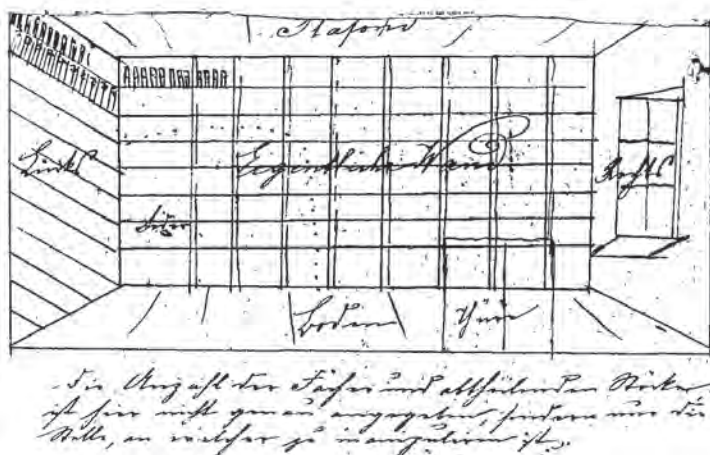
stojí regály s dvojitými přihrádkami, ovšem tak provedené, že každá přihrádka má ve střední části desku spočívající na čepu, kterou je možné otáčet. Zepředu jsou cenzurované spisy, pokud je však deska odejmuta, nacházejí se za ní samé nakladatelské produkty, které jsou tištěny bez cenzury a které si v mnoha tisících exemplářů objednávají a vyzvedávají kramáři. Jsou to především rytířské a krvelačné příběhy (*Räuber- und Mordgeschichten*), knížky o zařikávání, modlitby k d'áblu. Některé tyto věci jsou v němčině, některé v češtině, obvykle jsou 3–4 archy silné [tj. 48–64 stran, PP] a mají náklad čtyři až pět tisíc kusů. Těmto věcem dává [Landfras, PP] cizí firmy [tj. označení nakladatele, PP], většinou zahraniční, např. tištěno v Berlíně.

Udavač proto navrhoval, aby byly veškeré prostory tiskárny podrobeny bleskové domovní prohlídce, protože pak se úřední orgány přesvědčí, „že Landfrasova tiskárna zaplavuje téměř všechny rakouské státy nesmyslnými sláтанinami, kazícími mravy a náboženství“. Prezidium českého gubernia vykonáním takové prohlídky pověřilo táboorský krajský úřad, který však v tiskárně žádné necenzurované tisky nenašel, a případ byl proto založen ad acta.

Téměř analogická byla situace roku 1843 ve Vídni. I zde se zdálo, že policie konečně dostala do rukou důkaz proti knihkupci Geroldovi, který byl dlouhodobě podezřelý z šíření necenzurovaných děl, převážně zahraniční provenience. Geroldův bývalý zaměstnanec totiž detailně popsal, že se v prostorách knihkupectví nachází tajná místnost, přístupná dveřmi skrytými do regálu s knihami, jež se otvíraly pomocí pérového mechanismu. V těchto prostorách, Geroldem prý příznačně nazývaných „Elysium“, měly být uschovány zakázané tisky. Podrobný popis opatřil denunciant i plánkem, který zde přetiskujeme.

Policejní prohlídka, provedená z důvodu utajení v brzkých ranních hodinách, našla ovšem tajné dveře otevřené a místnost prázdnou. Na různých místech v nakladatelství byly přesto zakázané tituly nalezeny a více než tisíc svazků, respektive sešitů bylo zabaveno. Geroldův případ byl předán k soudnímu rozhodnutí vídeňskému magistrátu, ten však knihkupce k nelibosti policejních i státních orgánů osvobodil – neexistoval prý jasný důkaz, že Gerold zakázané knihy vskutku prodával, a Geroldovo tvrzení, že knihy byly legálně pořízeny pro vlastníky povolenek, kteří si je však nevyzvedli, prý není možné vyvrátit.

Zdroj: NA, PG, 1841–1845, kt. 2004, sign. 16/10, č. 5615 ex 1842, 2 ex 1843; Norbert Bachleitner: „Wiener Buchhändler und Polizei im Vormärz. Eine Visitation bei Gerold im Jahr 1843“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 1, 1999, č. 2, s. 5–9.

Využívány byly dvojité obálky, knihy s klamně předtištěnou první stranou, podvody s úředními pečeti, jimiž byly označovány balíky pro další knihkupce, i obratnost knihkupeckých zaměstnanců (dle dobových svědectví školil vídeňský knihkupec Carl Gerold své podřízené ve způsobech, jak ze stolů a skříní na knižním revizním úřadě nepozorovaně ukrást zakázaná díla; umění Geroldova podomka se prý rovnalo pravému eskamotérství).¹³⁹ O praktikách na knižním revizním úřadě informuje znovu Matěj Mikšíček:

[Když byl prohlédnut celý balík s knihami, PP], dáno sluhovi znamení, a ten jal se knihy horompádem do koše házet i a neopominul vházeti do koše i celou obálku, v které balík lipský byl došel. Knihkupec začal mezitím ještě vyjednávat s komisarem straniva knih stranou odložených a tedy zabaveny býti majících. [...] Zatím odvezeny byly knihy propuštěné a vyklopen celý koš někde v pozadí, a tu nastala teprv ta pravá manipulace. Knihkupci lipští znali ovšem dokonale celý průběh revize rakouské, a proto šidili cenzory rakouské, nechceme-li raději říci, že tito sami sebe šidili. Vzali totiž na obálky dvě lepenky a ořezali nebo oškrabali je po krajích tak dalece, aby, až budou po těchto krajích sklíženy, zdály se tvořiti lepenku toliko jednu. Do břicha, čili do vnitřku takých dvojnásobných lepenek nácpano pak všelikých brožurek, novin a knih zakázaných, a slepené duplované lepenky kladeny pak na balík co obálka, která u rozevírání balíku co nepotřebná, nepatrná a ku knihám samým nepatřičná vždy rychle stranou se odhazovala. Revizor nebýval rozvazování balíků přítomen [...]. Utrhačné jazýčky vykládávaly si takovouto revizejní nevšímavost na mnohem horší stranu. Jazýčky tyto říkávaly totiž, že ví i revident, ba i sám ten jeho sluha předobře, co je v obálkách zaklihováno, jenom že prý oba za tou příčinou mluvit nemohou, poněvadž každý knihkupec, který v břichu obálek knihy a co ostatního bylo zakázaného, zaklížil také ústa i revidentovi i sluhovi jeho jakýmsi prý novoročním klihem, kterýžto klich dle důstojnosti osob tam méně, tuto ale více lepkavý býval, nicméně ale tak dobrý býval a vydatný, že všude dobře klížil a slepoval každá policejně i nejpravdomluvnější ústa.¹⁴⁰

Strukturální dopady v rámci literárního pole

Při posuzování důsledků literární cenzury předbřeznových Čech si však nevystačíme pouze s přímými a zřetelnými dopady na úrovni literární produkce a distribuce. Cenzurní rámec vyvolával i důsledky v oblasti autorské poetiky či čtenářských praktik, které přitom nejsou plně oddělitelné od dalších strukturních vlivů uvnitř literárního pole.

Můžeme to ukázat na několika případech. Estetická hlediska spisovatelů, z nichž velká část prošla přinejmenším nižším vysokoškolským vzděláním (teprve po studiu dvouleté filozofie následovalo případné tříleté studium na právnické, lékařské nebo teologické fakultě), ovlivňovala univerzitní výuka tohoto oboru. Roku 1811 byl vypsán konkurz na nové obsazení stolice estetiky na pražské univerzitě. Uchazeči o tento post měli v souladu

139) Norbert Bachleitner: „Wiener Buchhändler und Polizei im Vormärz. Eine Visitation bei Gerold im Jahr 1843“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 1, 1999, č. 2, s. 5–9; týž: „Über das ‚Stehlen‘ verbotener Bücher aus dem Wiener Revisionsamt. Eine Miscelle zur Zensur im Vormärz“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 2, 2000, č. 2, s. 15–16; P. Piša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, cit. dílo, s. 107–109; k mírným trestům pro knihkupce obchodující s pašovaným zbožím srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 135.

140) Z. Fišer (ed.): *Bublínka ze života moravského*, cit. dílo, s. 252–253.

s dobovou praxí písemně a ústně zodpovědět otázky týkající se rétoriky, epoch řeckého stavitelství, stoické filozofie a estetických pojmů *Genie* a *Nachahmung*. K jejich výkonům se vyjadřovalo kolegium tehdejších profesorů filozofické fakulty tvořené mimo jiné Bernardem Bolzanem a Františkem Xaverem Němečkem. Ačkoli byl jako nejnadanější z kandidátů vyhodnocen Ignaz Pollak, posudky kriticky hodnotily jeho zálibu v „blouznivecké“ filozofii schellingovského směru. Ve výsledném návrhu pořadí kandidátů tak byl uveden až na čtvrtém místě, přičemž do čela byl postaven Joseph Zacharius Müller, zastánce „zdravé, střízlivé filozofie“. Při projednávání na vídeňské studijní dvorské komisi, které byly písemné elaboráty následně předloženy, vznesl baron Stifft z konzervativních pozic námitky vůči Müllerově údajné neúctě k biblickým postavám, císař tak nakonec roku 1812 jmenoval Johanna Heinricha Dambecka, který se v původním pražském návrhu umístil jako druhý v pořadí. Celý případ tak můžeme vnímat jako ukázkou hlubokého odporu vůči filozofii německého idealismu, jejichž vyústěním též bylo umisťování Schellingových, Fichtových i Kantových knih na rakouské cenzurní indexy. Dambeckovo jmenování mělo i další dopady – roku 1815 byl, jak už bylo zmíněno, jmenován cenzorem beletristických publikací.¹⁴¹

Analýza překladů a adaptací cizojazyčných originálů do češtiny může ukázat přímé dopady cenzury, úpravy vzniklé aplikací internalizovaných cenzurních norem či vyvolané představou o odlišném cílovém publiku. V předmluvě k prvnímu svazku souboru povídek oblíbeného pruského sentimentálního spisovatele H. Claudena upozornil překladatel František Bohumil Tomsa na úpravy originálu:

Že ale některé **povídky** zcela vynechávám, je jiným pořádkem v dílce spojuji, toho dílem obšírnost, dílem důležité příčiny a okolnosti u nás dobře známé – žádají. [...] Vystříhám se pilně všeho, co z cizonářečnických podobných spisů zábavného obsahu přívětivou obálkou, ano, lehkou růžovou rouškou jen napolo zakryté prozírá, smyslnost dráždí, stud a mravopochestnost, onen nejvyšší poklad mládectva, sladkým jedem napájí a nevinnost poznenáhla podkopává.¹⁴²

Při absenci původního rukopisu nedokážeme přesně určit, nakolik byly změny vynucené cenzurním posouzením (z cenzurního posouzení *imprimatur omissis deletis mutatis mutandis* vyplývá, že v překladu byly nařízeny škrtky a úpravy). Tomsův překlad vypouštěl některé z rafinovaných erotických narážek, jež dodávaly textům H. Claudena čtenářskou proslulost,¹⁴³ jako například obraz spoře oblečené Mimili, hrdinky stejnojmenné povídky,

141) Eugen Lemberg: „Die Besetzung der Lehrkanzel für Aesthetik an der Prager Universität im Jahre 1811. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Idealismus in Böhmen und zu einer Böhmischen Geistesgeschichte in Generationen“, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 68, 1930, s. 55–70; týž: *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen*, cit. dílo, s. 74–75. Srov. dále Roger Bauer: *Der Idealismus und seine Gegner in Österreich*, Heidelberg, Carl Winter 1966; Tomáš Hlobil: „Johann Heinrich Dambeck's Prague University Lectures on Aesthetics: An Unknown Chapter in the History of Anthropological Aesthetics“, *Estetika* 50 (6), 2013, č. 2, s. 212–231.

142) *Klaurenovy Povídky přeložené od Fr. Boh. Tomsy*, díl 1, Praha, Jan H. Pospíšil 1826, s. [iv–v].

143) Ve stejný čas jako vycházely Tomsovy překlady, začala být formální stereotypnost románů H. Claudena, stejně jako jejich údajné nebezpečí pro mravy mládeže a mladého ženského publika, kritizována i v jihoněmeckém katolickém prostředí. *Controvers-Predigt über H. Clauden und den Mann im Monde* od představitele

ležící na lůžku v pokoji sousedícím s pokojem vypravěče, přičemž dveře do pokoje jsou otevřené. Jiné doplnil výrazem morálního rozhořčení („ó hanba vnuknutí pekelnému!“), takže příběh získal jakousi další vypravěčskou vrstvu, která provázela čtenáře potenciálně „nebezpečnými“ pasážemi textu, můžeme však uvažovat i o funkci ezopské clony. Z textu byly rovněž eliminovány reálie týkající se životních zvyklostí vysokých pruských společenských vrstev a pasáže se zmínkami o protestantské církvi, potlačeny byly iracionální motivy, popisy emocí i zednářská symbolika, na úkor popisných pasáží byla posílena dějová linie. Vlivem stylových omezení tehdejší češtiny došlo k úpravám konverzačního stylu charakteristického pro originál i prvků jazykové komiky na něm vystavěných. Překlady rovněž posilovaly výchovný aspekt příběhů například tím, že přímo do textu integrovaly původně oddělené vysvětlení zdánlivě iracionálních jevů. Další soudobé překlady Claurenových próz posilovaly výchovnou tendenci modifikacemi názvu či podtitulu. Strukturními omezeními byl konečně ovlivněn samotný výběr textů pro překlad – preferovány byly rozsahově menší povídky, které se lépe hodily k časopisecké publikaci.¹⁴⁴

Při převodu *Idyl* Salomona Gessnera do češtiny (1819) eliminoval Václav Hanka erotizující prvky, motivy milostného trojúhelníku nebo apokalyptické obrazy zániku lidské existence, a to pomocí výběru idyl k překladu, úpravy jejich vzájemného řazení, modifikací jmen postav i posunů na lexikální úrovni. Jeho úpravy přispěly ke stylové čistotě výsledného textu, vnitřní koherenci i celkovému zjednodušení, zároveň do textu vnášely některé sentimentální a romantizující prvky.¹⁴⁵

Posuny a úpravy při sběru lidových písní, které byly vyvolány jak cenzurními a autocenzurními motivy, tak obrozenskou představou o charakteru a funkci národní písně, sleduje případová studie.¹⁴⁶ Rovněž pro tištěné texty českých adaptací německých divadelních her je příznačná eliminace motivů žárlivosti a narážek na dopadení in flagranti, stejně jako jiných pasáží erotického charakteru. Radikální výpusťky vzdalovaly jednající postavy od skutečného světa diváka k ideálnímu až schematickému pojetí dokonalého protagonisty obdařeného mravními ctnostmi, přispívaly k žánrovému posunu komických her od lokální frašky k sentimentálnímu dramatu. Vedle toho docházelo k eliminaci dějově irelevantních replik, tzv. řečí stranou, kupletů či reálií vztahujících se k salonnímu světu bohatších městských vrstev.¹⁴⁷ Při vysvětlení takovýchto omezení si ovšem nevystačíme s pouhým odkazem na administrativní cenzuru a její předjímání, zdrojem obrozenských adaptací byly totiž většinou hry vídeňských autorů povolené rakouskou cenzurou.

švábské romantiky Wilhelma Hauffa (1827) bývá pokládáno za počátek odklonu od H. Claurena mezi německou intelektuální elitou.

144) Lenka Kusáková: „Překlady německé zábavné prózy v procesu formování novočeské beletristiky a její čtenářské základny (studie na materiálu povídek H. Claurena)“, in Dalibor Tureček, Zuzana Urválková (eds.): *Mezi texty a metodami. Národní a univerzální v české literatuře 19. století*, Olomouc, Periplum 2006, s. 187–222.

145) Irena Holubová: *Hankovy překlady Gessnerových idyl*, diplomová práce, Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích 2009.

146) Viz případová studie Lucie Uhlíkové „Duch a povaha národa v písní. Idealizovaný obraz lidové písně v tištěných sbírkách první poloviny 19. století“, s. 333–344.

147) D. Tureček: *Rozporuplná sounáležitost*, cit. dílo, zvl. s. 27–51. Srovnání cenzurních a autocenzurních vlivů při překladu a adaptacích operních libret provedl M. Pospíšil: „Österreichische Operzensur in Prag“, cit. dílo.

Malá, svatá, obezřetná literatura: autoregulační tendence českého národního hnutí

Díky dochované korespondenci jsme zpraveni o zásazích do českojazyčných literárních děl, ke kterým docházelo ze strany redaktorů obrozenských časopisů, neperiodických publikací či od dalších osob stojících v centru vlasteneckého hnutí. Zásahy byly zdůvodňovány potřebou úpravy textů před jejich podáním do cenzury, protože v opačném případě „by jistě celý spis zavržen byl“.¹⁴⁸ Jak však napovídá dopis Josefa Chmely, pojednávající o sestavování *Almanachu aneb Novoročenky* pro rok 1823, mohly být redaktorské zákroky ovlivňovány i jinými hledisky, estetickými či ideologickými:

Těž mne srdečně bolí, že jsem P. Chmelenskému skrze to zkrácení a snad poněkud přemudrování nepokoj způsobil; staloť se to z dobrého oumyslu; neboť jsem myslel baladě té slohu krátkosti a tudy také jadrnosti přidati, anžto básníci, zvláště pak v baladách, kratších a různých slov užívají. Že jsem jí poněkud přemudroval, stalo se, aby cenzurou prošla, což zajisté náš Vážený Pan Vlastenec sám také nahlídl.¹⁴⁹

Jakkoli rozporuplné mohlo být jejich vnímání ze strany autorů upravovaných děl, byly tyto zásahy svými původci zdůvodňovány jako nevyhnutelné. V případě, že by provedeny nebyly, by totiž mohlo dojít k dráždění cenzury a „literatuře by ještě větší pouta nastala“.¹⁵⁰ Výsledná újma by se podle jejich tvrzení tedy netýkala pouze příslušného díla jako takového, nýbrž celku české literatury coby hlavní referenční veličiny národně-obrozenského diskurzu.

A věru, Milostpaní, žádejte ode mne, co chcete, abych se rouhal komukoli, ale ty věci do *Žihadla* přijíti nemohou. [...] Celé věci naší by takové brojení proti těm černochům [tj. příslušníkům církevní hierarchie, PP] škodilo. To víte, kdyby kvůli mně cenzura zostřena byla, řekli by moji hojní a **vysokodušní** nepřátelé, že jsem uškodil více národu svému, než jsem prospěl, a to jest pro mne největší kletba.¹⁵¹

148) Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, při zdůvodnění svých zásahů do skladby sbírky *Básně*, jejíž vydání v Praze připravoval, in A. J. Vřtátko (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi“, cit. dílo, s. 41. Další příklady zásahů podávají Jiří Skalička: „Satiry Josefa Jaroslava Langra kontra cenzura“, in Josef Š. Kvapil (ed.): *Studie o literatuře a překladatelství*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1962 (*Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas Philosophica 13. Philologica 8*), s. 5–16; Lenka Kusáková: „Česká literatura první poloviny 19. století mezi státní a národní cenzurou“, in Lenka Jungmannová (ed.): *Česká literatura rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky Jiná česká literatura (?)*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, 2010, s. 523–532, kteří tento typ úprav označují termínem „národní cenzura“.

149) Josef Chmela F. L. Čelakovskému 20. 11. 1823, in F. Bílý (ed.): *Korespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, cit. dílo, s. 198.

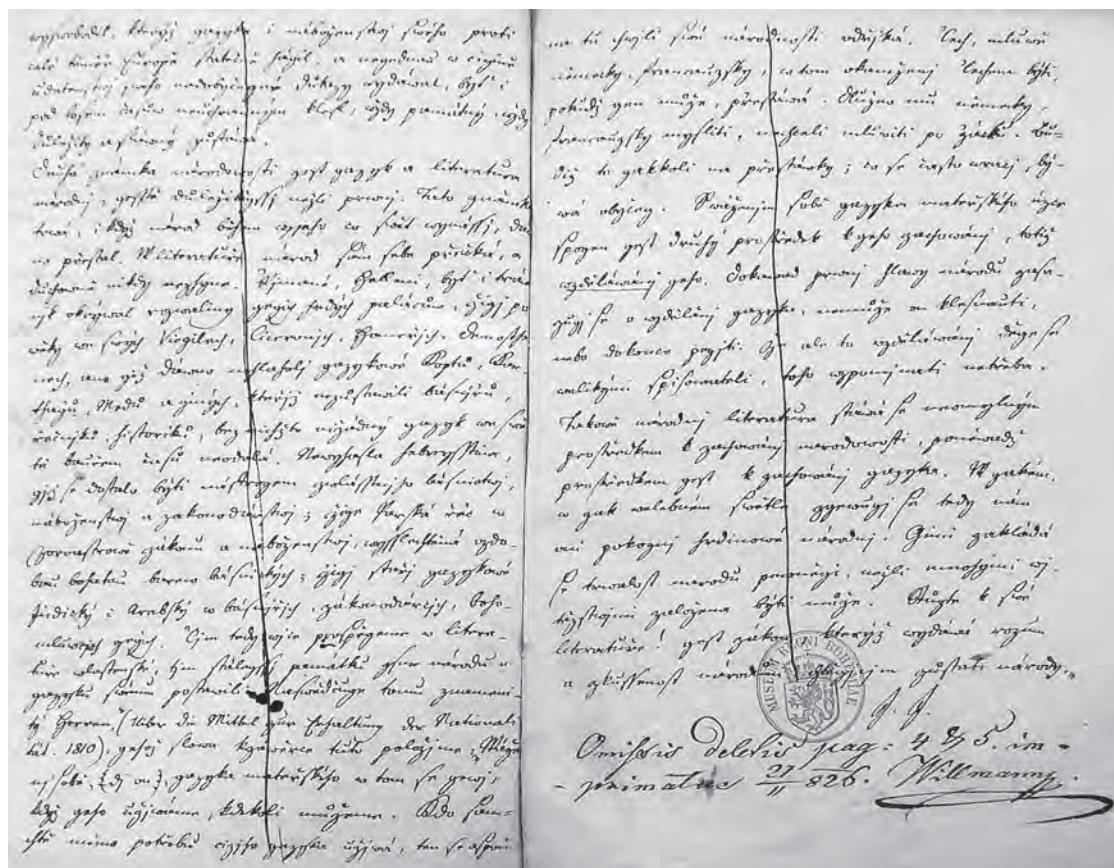
150) Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, in A. J. Vřtátko (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi“, cit. dílo, s. 41.

151) Karel Havlíček Boženě Němcové b. d., [7. prosince 1846], ohledně satirického textu Boženy Němcové namířeného proti katolické církvi, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 1, 1844–1852, eds. Robert Adam, Jaroslava Janáčková, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 51–52.

Redakční zásahy Františka Palackého Založení dvou muzejních časopisů, německého vědeckého měsíčníku (*Monatschrift der Gesellschaft des Vaterländischen Museums in Böhmen*) a českého čtvrtletníku zaměřeného více beletristicky (*Časopis Společnosti Vlasteneckého muzeum v Čechách*), představovalo v situaci, kdy několik předchozích pokusů o založení periodika nezískalo povolení, výrazný diplomatický úspěch Františka Palackého, obratně využívajícího svých společenských styků s představiteli české guberniální správy i pražské šlechtické společnosti. Závazek pečlivého výběru příspěvků ze strany vydavatele periodik byl důležitou součástí Palackého argumentace:

Takovéto časopisy pod dozorem muzea, jež z nich nedomáhá se zisku, než jen chce šířiti větší o sobě známost a buditi větší účastenství ke svým vlasteneckým snahám, budou moci býti ryzejší, nežli kdyby vycházely ze psacího stolu soukromníka, který po přízni čtenářstva se pachtě, musí hověti jeho choutkám. Muzeum bude moci přísněji vybírati a dle svých účelů zachovávatí směr, jenž srovnávati se bude i se zásadami vlády.

Nastíněné zásady začal Palacký poté, co bylo vydávání českého a německého muzejního časopisu povoleno, také okamžitě uplatňovat. Z textů dodaných Janem Kollárem zařadil do prvního čísla českého časopisu dvouveršové epigramy pod názvem *Nápisy*, neotisknul ovšem ty z nich, jejichž nacionální tematika získávala protiněmecký osten, „abychom hned na počátku Němců podezřívavých proti sobě nepopudili“. V dopise autorovi přitom přiznával, že se při výběru řídil radou prezidenta muzejní společnosti

Kašpara Šternberka. Kollár se ve své odpovědi ostře vymezil především vůči tomu, že Palacký prováděl „zlé a chybné“ metrické úpravy u zveřejněných epigramů a že k otištění nezařadil rozpravu *O jméně národa Slovanského*, nýbrž dal přednost statí Josefa Dobrovského na obdobné téma (*Slovou-li Slované od slávy čili od slova?*). Obvinil Palackého ze stranického postoje a pro své budoucí texty požadoval, aby byly otiskovány „bez všelikých cizích poznamenání, bez proměny, bez újmy [...]. I sám sloh, ortografia a konstrukcie mé aby nepohnuté zůstaly, chci“; v případě provedených změn v epigramech požadoval nápravu formou errat. Korespondenční roztržka byla po několika měsících zahlazena a Palacký otiskl ve třetím čísle českého muzejního časopisu dvanáct nových znělek ze *Slávy dcery*, tentokrát sice bez redakčních úprav, ovšem se škrtými nařízenými při posouzení státní cenzurou.

Rovněž druhý případ Palackého úprav pro první číslo českého muzejního časopisu nezůstal bez odezvy. V programovém článku Josefa Jungmanna *O klasičnosti v literatuře vůbec a zvláště české* provedl škrtý v rozsahu přibližně jedné šestiny textu. Vypuštěny či zmírněny byly jednak pasáže ostře kritizující tendence k přeceňování české literatury ve veleslavinském období humanistické češtiny, v nichž bylo možné rozeznat kritiku stanoviska Jana Nejedlého, jednak, jak ukazuje ilustrace, celý argumentační závěr Jungmannovy statí pojednávající o dějinách, jazyku a literatuře jakožto základních podmínkách národní svébytnosti a kladoucí apel na užívání a pěstování češtiny. Palackého zásahy text ochudily o aspekt programového dialogu vůči konceptům německé národní literatury, představované v první řadě spisem *Das Gesamtgebiet der deutschen Sprache* lipského profesora Karla Heinricha Ludwiga Pöhlitze, jehož myšlenky Jungmann v článku přizpůsoboval do podoby programu české obrozenecké literatury. Svými úpravami Palacký přispíval k tomu, aby muzejní časopis stál stranou aktuálních sporů o pravopisnou normu českého jazyka (tak později své zásahy sám interpretoval) i rozporů ohledně používání národního jazyka v každodenní komunikaci (tak Palackého škrtky interpretoval Josef Jungmann). Tendence k odstraňování osobních kritik sice souzněla s intencemi rakouské cenzury, nezdá se však, že by byl ohled na oficiální cenzurní normy jediným motivem Palackého úprav. V rámci cenzurního řízení (informuje o něm *imprimatur* v závěru rukopisu) byly ostatně odstraněny na jiných místech textu tři věty kladoucí úroveň literatury do souvislosti s úrovní svobodného politického života země, které Palackého úpravy ponechaly netknuté.

Zdroj: KNM ORST, sign. IV D 67; Kašpar Šternberk hraběti Sedlnitzkému (koncept psaný rukou Františka Palackého) 17. 2. 1826, český překlad dle Václav Emanuel Mourek: „Palacký jako vydavatel německého časopisu Vlasteneckého musea v letech 1827–31“, in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Matice česká 1898, s. 269–289, zde s. 271; Petr Piša: „Možnosti a meze intervence: František Palacký a rakouská cenzura ve 20. letech 19. století“, *Táborský archiv* 15, 2011, s. 91–102; Antonín Truhlář: „Z redaktorských příhod Palackého“, in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Matice česká 1898, s. 292–297; Václav Zelený: *Život Josefa Jungmanna*, Praha, Fr. A. Urbánek 1881, s. 267–269, 401–403; Arne Novák: „Jungmannův článek o klasičnosti v literatuře“, *Listy filologické* 37, 1910, s. 110–123; Iva Krejčová: „Jungmanns Ideal von Nationalliteratur im Kontext der zeitgenössischen deutschen Vorstellungen einer modernen Nationalkultur“, *Brücken* 22, 2014, č. 1/2, s. 225–244.

I sám autor často bral ohled na ideální celek české národní literatury, což ho při jednání s osobami stojícími v centru vlastenecké kulturní produkce mohlo vést nejen k prostému vybidnutí, aby jeho text samy upravily, ale i k symbolickému zřeknutí se autorské suverenity nad textem:

Právě nyní odesílám mladému panu Jungmannovi své dávno připovězené pojednání o škodlivých následcích, jež plynou z německého vychování naší české mládeže na hlavních školách. [...] Pouštím je na moře pod ochranou Boží, a dávám na vůli, ano prosím, Vám i panu Jungmannovi, jenž se jim z lásky k vlasti za vrátné postavití ráčíte, abyste, cokoli se viděti bude na mělčiny naší literatury těžké, z nich po dobrém rozvržení vyvrhli, a cokoli zas lehko,

zbožím vlastním zatížili. Jižť ne mé, ale Vlasti jsou, a Vy milující vlast učiníte, co dobrého bude.¹⁵²

Záměr účastníků českého národního hnutí však nespočíval pouze v tom, aby byly v zájmu nadosobní myšlenky národa či vlasti prováděny úpravy jednotlivých textů jiných autorů. Programovým cílem jungmannovské generace obrozenců byla snaha modulovat českou literaturu jako celek. Tato představa, vyjádřená především v předmluvě ke druhému vydání Jungmannovy *Slovesnosti* (1845), vycházela z přesvědčení o zásadní odlišnosti mezi literaturami „malých“ a „velkých“ národů. Podle jungmannovské představy si česká literatura, omezená svou nedostatečnou sociální základnou, nemůže dovolit negativní tendence, které v literaturách „velkých“ národů způsobuje časová produkce, vydávaná z obchodních důvodů a s ohledem na aktuální zájmy čtenářstva. „Malá“ literatura naopak vyžaduje neustálou péči, jejímž horizontem je prostor literatury jako celek a její služba národním potřebám. Od spisovatelů a nakladatelů se tak vyžaduje především práce pro národ, pro vlast, naopak příliš individuální a komerční aktivity mají být z prostoru „malé“ literatury vyřazeny:

Nemohouce míti literatury velkých národů, jež bychom snad jí zaplavovali, jako oni svou zaplavují svět, chtějme píliti o skrovnou, ale výbornou a péče hodnou slovesnost. [...] Nemějme zření k pomíjející v literatuře módě, ale k stálému užitku; varujme se poklesků jinonárodních některých literatur, kteréž se staly trhovými, ziskonosnými promyslníků fabrikami; spokojeni buďme skrovnou od skrovné vlasti odměnou; pracujme pro vlast, ne pro sebe, aniž dbejme jak mnoho, ale jak dobře!¹⁵³

Podle jungmannovského modelu tak měli obrozenci pomocí cílené kultivace přetvořit „prázdné pole“ české literatury v „prerozkošnou zahradu“ a bránit její čistotu. K tomuto účelu měly být regulovány překlady z jinojazyčných kultur: „Máme přitom tu výhodu, že z nesmírného množství co nejlepšího, nejpěknějšího, nejužitečnějšího jest, jen zdravou mízu a třešť všech věd a umění vybrati a sobě osvojiti můžeme.“¹⁵⁴ Vedle tohoto požadavku kvality měla díla vybíraná pro překlad vyhovovat neurčitě formulovanému duchu české literatury. Hodnotová kondenzace se přitom neměla zastavit ani u hranic jednotlivých textů.

Svémi programovými texty Josef Jungmann konstruoval model ideální české literatury, který připouštěl její vnitřní diferenciaci na elitní složku na jedné straně a složku populární („prostonárodní“) na straně druhé. Ta však měla být plně podřízena vysoké literatuře

152) František Sláma K. A. Vinařickému 11. 5. 1828, in Václav Otakar Slavík (ed.): *Karla Aloise Vinařického Korrespondence a spisy pamětní. Na památku stých jeho narozenin*, díl 1, *Korrespondence od roku 1820–1833*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1903, s. 72.

153) Josef Jungmann: *Slovesnost aneb Náuka o výmluvnosti prosaické, básnické i řečnické se sbírkou příkladů v nevázané i vázané řeči*, Praha, České museum 1845, s. 29.

154) Tamtéž, s. 25. Obdobně už Josef Jungmann: „Slovo k statečnému a blahovzdělanému Bohemariusovi“ [1814], in týž: *Boj o obrození národa*, ed. Felix Vodička, s. 51–62, zde s. 60: „Dejte Čechům v každém druhu umění a vědomostí jedinou knihu, ale klasickou, dejte jim výtahy a jádro nejlepších, můžete-li, celého světa knih; my, vezmouce zrno od plevy, zlato bez trusek, rádi všech módních deníků, brožurek a jiných drobnůstek se odřekneme.“

a pouze distribuovat její hodnoty mezi širší lid. Pro čistě zábavnou četbu, která by zřetelům a potřebám elitní kultury podřízena nebyla, ale naopak by závisela čistě na ohlasu literárního trhu, už místo nenacházel.¹⁵⁵ V Jungmannově době zůstával tento požadavek regulace překladů a hodnotového podřízení populární literatury cílům literatury elitní na rovině abstraktního programu, myšlenka „malé“ literatury však od této doby představovala trvalou součást kulturní paměti a od konce třicátých let 20. století se tendence načrtnuté Josefem Jungmannem staly jedním z ideových zdrojů administrativní cenzury.¹⁵⁶

Do roku 1848 si tak česká literatura odnášela „dědictví“ předchozích desetiletí předbřeznového vývoje, kdy byl recepční horizont českých autorů omezován vlivem zákazů široké zahraniční literární produkce, mezi nimiž nechyběla významná díla evropského romantismu, kdy byla prostřednictvím cenzurních mechanismů tlumena ostrá polemika, kdy byla programově regulována literatura určená lidovému čtenáři a kdy byl omezován politický obsah i samotný počet periodik. Prohlášení českých spisovatelů z 20. března 1848, necelý týden po zrušení předběžné cenzury, v němž jeho signatáři stanovovali kolektivní závazek, „aby spisové bezbožní a rouhaví, čelící upřímo proti citům náboženským a proti dobrým mravům, nezprznili nikdy literatury naší národní“ a „aby soukromý život a jednání kteréhokoli obyvatele nebyly přetrásány veřejně ve smyslu pohoršivém a na cti urážlivém“,¹⁵⁷ přitom naznačuje, že přinejmenším část principů a hledisek cenzurní kontroly přetrvávala déle než samotná instituce předběžné cenzury, jejíž pád spisovatelská veřejnost nadšeně přivítala.

155) Pavel Janáček: „Literatura malého národa. K pojetí vertikální diferenciaci v Jungmannově projektu“, *Česká literatura* 48, 2000, č. 6, s. 581–591; srov. též Christian Prunitisch: „Zur Konzeptualisierung der tschechischen als einer kleinen Literatur an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert“, in Steffen Höhne, Andreas Ohme (eds.): *Prozesse kultureller Integration und Desintegration. Deutsche, Tschechen, Böhmen im 19. Jahrhundert*, München, R. Oldenbourg 2005, s. 51–71; L. Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk*, cit. dílo, s. 136–174.

156) Srov. rámcová kapitola „1938–1949. V zájmu národa“, s. 892.

157) J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, cit. dílo, s. 33–34; František Palacký: *Radhost. Sbírka spisův drobných z oboru řeči a literatury české, krásovědy, historie a politiky*, díl 3, *Spisy z oboru politiky*, Praha, B. Tempský 1873, s. 7–9, 277–278; srov. též Magdaléna Pokorná: „Čechy spráskají prý nejlépe opět Čechové“. Glosy k fungování předbřeznové cenzury“, in Helena Lorenzová, Taťána Petrasová (eds.): *Biedermeier v českých zemích. Sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století*, Praha, KLP 2004, s. 71–78, zde s. 72.